

TÜRK TÖRESİNDE KADIN

LATİFE KABAKLI ÇİMEN*

GİRİŞ

Günümüz modern toplumlarında tarihin her döneminde olduğu gibi bir toplumun düzeni ve devamlılığı önem arz etmektedir. Bunu sağlamak amacıyla hak ve sorumluluklar millî veya uluslararası hukuk kuralları ile belirlenmektedir. Türk tarihinin ilk devirlerinde toplumun düzen ve devamlılığı atalardan kalan yazılı olmayan kurallar, töreler ile sağlanmıştır. Türk töresi Türk kültürünün oluşumunda önemli rol oynayan faktörlerden birisidir. Türk illerinde bulunan hukukî sisteme töre adı verilmektedir. Dolayısıyla toplumsal sistemin düzeni, töre aracılığıyla korunmakta ve oluşturulan bu düzenin devamı yine töreler aracılığıyla sağlanmaktadır. Kanun, nizam, anane ve türeme anlamlarına gelen töre kelimesini ilk olarak Orhun Yazıtlarında törü şeklinde görüyoruz. Törü, Orhun Yazıtlarının altı yerinde devlet/il ile, beş yerinde de “il” ile ilgili olarak on bir yerde geçmektedir. Genellikle il ve töre kelimeleri birlikte kullanılmaktadır çünkü “İl/devlet töre de yasa/kanun” anlamına gelmektedir. *Divanü Lügati't-Türk*'te sosyal normları karşılamak üzere “Törü” ve “ögreyük” (adet) kelimeleri yer alır. Beş ayrı yerde geçen “törü”, nizam, düzen, görenek, adet, yaratılmak evin önemli yeri ve sediri” anlamlarına gelmektedir. İl (ülke) terk edilir ama töre terk edilmez. “Üstte gök delinmedikçe altta yer çökmedikçe senin ilini ve töreni kim bozabilir?”, “Zülüm evin aralığından girince töre ve adalet bacadan çıkar.” Bu sözler ayrılmaz ikili olan devlet ve törenin devamlılığı, inancı ve kararlılığını göstermesi açısından anlamlıdır.

Ülken'e göre (1969: 300) “Türklerin hukukî, cezaî, siyasî, idarî hâsılı içtimai bütün sarsılmaz ve daimî kanunlarına töre denir.” Gökalp'e göre (1977: 16) hukukî töreden başka, dini ve ahlaki töreler de vardır. Türk töresi, Türklere atalarından kalan bütün kuralların toplamıdır. Ön Türklerin yazısız hukuku olan töreye sonradan yazılı kaideler de eklenmiştir. Ögel'e göre de “devleti kuranların belirlediği töre daha sonra gelenler tarafından korunarak nesilden nesile aktarılmıştır. Kaynağını yasalardan ve örflerden alarak halkın aklına ve iradesine mal edilmiştir. Töre top-

---

* Doç. Dr. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sosyoloji Bölümü, İstanbul / Türkiye, latife.cimen@izu.edu.tr

lumun hayat kuralları haline gelen, toplumu disipline eden, aile düzenini sağlayan bir devlet düzeni ve gücüdür” (Ögel, 2001: 232-235).

Töre toplumdaki herkes tarafından bilinen ve uyulması beklenen kurallar dizisi olarak varlığını sürdürmektedir. Zaman ve şartlar değişse bile törenin ana-yasa niteliğinde adalet, iyilik, eşitlik ve insanlık-hoşgörü gibi değişmez temel prensipleri bulunmaktadır (Kafesoğlu, 2022: 145). Kaşgarlı töreyi Güneş'e, kut'u Ay'a benzetmektedir.

Töre bir bütündür, ortadan kaybolmaz, küçülmez, parlaklığı sönmez ve adaleti eksilmez. Töre güneşi ancak adaletle varlığını korur ve parlaklığını adaletten alır. Güneş her şeye adaletli davranır, iyi ve kötü ayırmadan iyilik ve yumuşaklıkla muamele eder. Güneş gibi töre'li bir toplum da baştan ayağa kayalık dahi olsa düzene girer.” Kut ise Ay'a benzer ışığını güneşten yani töreden alır (Başar, 2019: 95-117).

Türk töresi hakkında temel bilgi kaynaklarını yazıtlar oluşturmaktadır. Yenisey, Ongin İhe Hüşotu, Suci, Bömbögör ve Karı Çor Tigin vb. yazıtlar bunlardan bazılarıdır. Orhun Yazıtları en geniş bilgi kaynağı olmakla birlikte, Türk mitolojisi, kurganlar ve eski Türk destanları da kıymetli bilgiler içermektedir. Bunların yanında Çin yıllıkları ve seyyahların eserleri de konu hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. İslamiyet'in kabulü dönemine ait eserlerden *Kutadgu Bilig* ve *Divânü Lûgati't-Türk* yine Türk töresi hakkında bilgiler sunan temel eserlerdir.

Kadın insanın yeryüzünde varoluşundan bu yana nesilleri devam ettiren ana unsurlardan biri olmuştur. Kadın sevgiyi, terbiyeyi, dili, dini ve bütün kültürü nesillere aktaran ilk öğretmendir. Kadının statüsü ve değeri her toplumun kendi inançları, değerleri, normları, kültürü ve hayat biçimi doğrultusunda farklı biçimde şekillenmiştir. Bütün bu algılar toplumların mitolojisine, destanlarına, efsanelerine, yazılı kaynaklarına, diline, müziğine, yapıtlarına, tutum ve davranışlarına yansımıştır. Her toplumun dilinde; kadınlarla ilgili ad, sıfat, hitap şekli, deyim ve atasözleri, çoğunlukla diğerlerinden farklıdır. Toplumun kız çocuklarına ve kadınlara karşı kullanmış olduğu dil, o toplumun bilinçaltısıyla birlikte, kadın ve erkek algısını göstermesi açısından oldukça etkili bir veridir. Bu dil yapısı; toplumun kadınlara verdiği önemi gösterdiği kadar onlara yüklenmesi gereken sosyal rol, iş ve eylemler ile yetiştirme tarzını da etkilemektedir.

Türklerin kadına hitapta kullandığı “avrat” kelimesi Ön Türklerde “uragut” şeklinde söylenmiştir. Ögel, Türklerin “kadınlık”la “dişilik”i birbirinden ayırdığını “kadın”ın sadece cinsiyeti değil daha çok kutsallık içerdiğini belirtmektedir (Ögel, 2001: 73). Uygurlar “katun” kelimesinden türetilen ve *hanımefendi* anlamına gelen “katın” kelimesini kullanmaktadır. Tuva Türklerinde katın “kraliçe” anlamına gelmektedir. Tuyü Hunlarındaki ke-dun ise ‘kadın’ hitabı yerine geçmektedir (Kiri-len, 2017: 20). Hatun, tarih boyunca Türklerle temas etmiş Asya ve Avrupa millet-

lerinin dillerine “Türk hükümdarının karısı, Türk kadını, saygın kadın, yönetici kadın” anlamlarıyla geçmiştir. Kadın ifadesine “temizlik, tertiplilik, düzenlilik ve iffetlilik” gibi manalar yükleyen töre, kadının toplumda daima saygı görmesini sağlamıştır. Eski bir Uygur şiirinde “erkeğin ayıpsız kadına, boyun eğmesi gerekir” ifadesi yer almaktadır (Kabaklı-Çimen, 2008: 149).

Günümüzde “at, avrat, silah” olarak söylenen atasözünün orijinal biçimi “at, avrat, pusat” şeklindedir. Türk kültüründe erkeğin başına, kadının saçına, atın kuyruğuna izinsiz dokunulmaz, bunların zorla kesilmesi büyük hakaret sayılır ve bu hakaret ancak pusatla ortadan kaldırılır. Türk, bu üç unsura o kadar değer verir ki başkasına emanet edemediği gibi gözünden bile sakındığı kutsallar olarak kabul eder. At, Kaşgarlı'nın ifadesi ile Türk'ün kanadını, avrat, devletin temelini oluşturan aileyi, silah ise devletin askeri gücünü temsil etmektedir (Türkmen ve Alimov, 2019: 1394).

Göçebe devletlerde, hakan eşleri için kullanılan “katun” kelimesinin Soğodça'dan kaynaklandığı kabul edilmektedir (Baştav, 2005: 482). Her ne kadar çıkış noktası tam olarak bilinmese de Hunlar zamanından beri Türkler bu unvanını kullanmaktadır. (Kafesoğlu, 2022: 230). MÖ. 350'li yıllarda kullanılmaya başlayan kelimenin Türkleştiği ve Türkçeleştiği kabul edilmektedir. Günümüze kadar anlamını yitirmeden gelen katun Farsça'nın etkisiyle hatun hâline dönüşmüştür. Han eşlerine “hanım” hitabı da kullanılmaktadır. Cengizhan bir toplantıda “Ben sizin Hanınızım bu da (eşi Börte) benim Hanım” ifadesi ile eşini yanındakilere tanıtmaktadır. Kadınlara “Hanım” hitabı Anadolu halk dilinde hâlâ kullanılmaya devam edilmektedir (Gömeç, 1997: 90).

Katunlar, hakanlar gibi törelerin emrettiği şekilde ve biçimde katunluk tahtına oturmaktadır (Gömeç, 1997: 90). Katunluk tahtı ve bu tahta çıkmaya dair ritüellerin törelerde yer alması katunun toplumsal ve siyasi statüsünü yansıtmaktadır. Katun unvanını alan kadın, topluluktan farklılaşmakta ve kağanın diğer eşlerinin üzerinde, daha yüksek bir statüye sahip olmaktadır (Roux, 1989: 203). Eşler arasındaki hiyerarşinin bu gibi törenlerle sağlanıyor olması da iktidarın devamlılığı için önem arz etmektedir.

Kadın ile erkek insanlık tarihinin başlangıcından günümüze her zamanda, her coğrafyada, her kültürde yaşamış ve varlığını sürdürmüştür. Bu tarihi süreçte bazı toplumlarda biyolojik ve fiziksel nedenlerden dolayı cinsiyete dayalı iş bölümü yapılmıştır. Bazı toplumlarda anaerkil kültürler gündeme gelirken kadın doğurganlığı sebebiyle kutsallık atfedilip tanrıçalaştırılmıştır. Bazı toplumlarda ise kadın, erkeklerden geri planda hayatını sürdürürken hiçbir hakka sahip olmayan bir nesne veya değersiz bir eşya gibi görülmüştür.

Kadın, Türk töresinde önemli bir unsur olarak ön plana çıkmaktadır. Törede, kadın ile erkek arasındaki eşitlik, kadın hakları, kadın özgürlüğü, kadına hür-

met, ailenin kutsallığı, aile kurma, evlenme âdetleri, aile hukuku, miras paylaşımı, atalara-yaşlılara saygı, zinanın yasak olması gibi konularda kadınla ilgili kurallar ve uygulamalar yer almaktadır. Töre, kadının; kız çocuk, anne, eş ve yaşlandığı zamanlarda bile toplumun her alanındaki statüsünü ve rollerini belirlemiş aynı zamanda korumuştur. Kadınla ilgili töre kuralları ve cezaları ile kadının hakları, sorumlulukları ve özgürlük alanı oluşturmuştur.

Bu çalışmada amaç, Türk töresinde kadının toplumdaki statüsü, rolleri, hakları ve sorumluluklarını açıklamaktır. Türk törelerini incelediğimiz zaman kadınlarla ilgili olarak özgürlük, kadın erkek arasındaki eşitlik, kahramanlık, eş ve anne özelliklerinin ön plana çıktığını görmekteyiz. Çalışmada öncelikle bu temel özellikler açıklandıktan sonra Türk töresinde kadının hak ve sorumlulukları değerlendirilecektir.

KADIN ÖZGÜRLÜĞÜ

Türk toplumunda ata binen, ok atan hatta güreş yapan kadının birçok alanda özgür olduğu görülmektedir. Ayrıca kadınlar avlanmak, savaşmak ve şaman ayinlerini düzenlemek gibi görevler üstlenebilirlerdi. Roux, Türk kadınlarının yaşadıkları toplumda çok etkili olduklarını ve hatta devlet içinde yüksek görevlere geldiklerini belirtmektedir (2013: 138). Plano Carpin kadınların elbiselerinin de erkek elbise modelinde olduğunu, evli kadınların bol ve yere kadar yırtmaçlı bir tunik giydiklerini genç kız ve kadınların erkeklerden güçlükle ayırt edildiğini yazmakta ve “çünkü tamamen erkekler gibi giyinirler” demektedir (Carpini, 2000: 31). Rubrouck da şöyle yazmaktadır: “Genç kızların giyinişi, biraz daha uzun olmasının dışında, erkeklerinkinden hiç farklı değildir” (Roux, 1990: 699). Bununla birlikte kadın evlendiğinde giyinme şekli değişmektedir. X. yüzyıl Uygurlarıyla ilgili bir Çin yazısında hakanın huzuruna çıkan kadınlar şu şekilde anlatılmaktadır:

Kağan'ın huzuruna çıkacaklarında şapkalarını çıkartırlar ve saçları dağınık ve omuzlarında dalgalanarak selamlamak üzere girerler. Kadınlar saçlarını onbeş-onaltı santim yüksekliğinde topuz yaparlar ve onu kırmızı bir tül torba içine alırlar. Evlenince buna keçeden yapılmış bir şapka eklerler (Roux, 1990: 699).

İbn Rüsteh IX. ve Al-Bakri de XI. yüzyıllarda kız çocuğunun reşit olduğunda özgür olduğunu söyler: “kız hoşuna giden kimseyi koca olarak seçer. Babasının artık onun üzerinde hiçbir egemenliği yoktur” (Roux, 1990: 701). Türk kadınının İslamiyet'ten önce örtünmediği bilinmektedir. Bunun yansısı İbn-Fazlan İslamiyet'i kabul eden Volga'nın Ön Slav Bulgarlarında kadınların yüzlerini saklamalarına inandırılmaları için gösterilen bütün çabaların boşa gitmesinden yakınıdır. Müslümanlar buna

çok şaşırmışlardır. İbn Battuta devamlı bu durumdan sitem etmektedir: “Her şey Türklerin gözü önünde hiçbir peçe olmaksızın cereyan eder.”, “Anadolu kadınları peçeli değillerdir.”, “Türk kadınları Kıpçak’ta peçeli değillerdir”, “Türk kadınları aslında yüzlerini örtmez.” İbni Battuta, kağan bulunmadığı zamanlarda elçileri, misafirleri ağırlayan, onlara şölenler ve kıymetli hediyeler veren hatunlardan uzun uzun söz etmektedir. Plano Carpini ise “Kadınları terbiyelidir ve onların yaşam biçimleri hakkında hiçbir dedikodu duymadık” demektedir (Carpini, 2000: 46).

KADIN-ERKEK EŞİTLİĞİ

VIII. yüzyılda yazılmış Orhun Kitabelerinde kağan ve hatunun eşit haklara sahip olduğunu gösteren bilgiler bulunmaktadır. Ziya Gökalp’e göre Türkler tarih öncesinde, ilk totemizm devrinde yaşadktan sonra anaerkil döneme geçmiş ve daha sonra ataerkil yapıya dönüşmüştür. Dini ve siyasi lider olan Toyonlar erkek iken, büyücü olan Şamanlar kadındır. Dolayısıyla Toyonizm’in etkisiyle erkeğin, Şamanizm’in etkisiyle de kadının kutsallaştırılması kadın erkek eşitliğini sağlamıştır. Gökalp, Ön Türklerin dünyanın en demokratik toplumu ve feminist nesli olduğunu, feminizmin de demokrasinin yani eşitliğin kadınlara yansması olduğunu iddia etmektedir (1977: 154). Gökalp, Ön Türkleri feminist olarak tanımlarken bunu toplumda demokrasi ve o dönemin dini inancı olan Şamanizmle açıklamaktadır. Feminist eleştirinin ancak XX. yüzyılda etkin olmaya başladığı düşünüldüğünde bu açıklamaların ve eski Türk yaşantısının zamanın ötesinde olduğu anlaşılabilir. Ayrıca “hiçbir millet, Türkler kadar kadın cinsiyetine saygı göstermemiş ve haklarını vermemiştir” (Gökalp, 1977: 156). Toplumda kadın tabu olarak görülmediği gibi erkeğin karşıtı ve çelişeni değil, tamamlayıcısı olarak kabul edilmiştir. Cinsiyete dayalı iş bölümünün olmaması, kadının erkekle birlikte her etkinliğe katılmasını sağlamıştır. Kadın; avda, savaşta, kurultayda, dini, siyasi, sosyal ve ekonomik her alanda yer almıştır (Gökalp, 1977: 154). İnan, “Orta Asya Türk topluluklarında kadın erkek eşitliğinin şehirli veya göçebe olsun fark etmeksizin daima geçerli olduğunu” söylemektedir (Kabaklı Çimen, 2008). Radloff, “Altaylılarda kadın ve erkek arasında konuşma ve görüşme tamamen serbesttir. Kadınlar genç erkeklerle konuşurken hiçbir zaman yüzlerini örtmeyi düşünmezler. Bu sırada terbiyesizlik sayılabilecek hiçbir şaka veya takıntıya rastlamadım” derken “kızların vücutlarını ve göğüslerini göstermelerinin ayıp ve töreye aykırı olduğunu” belirtmektedir (Eröz ve Güler, 1998: 28).

Türk töresinde maddî ve manevî bütün eşya “sağ” ve “sol” olarak sınıflandırılmış iki eşit bölüme ayrılmıştır. Bu sınıflama kapsamında kadın (sol) ve erkek (sağ) olmak üzere hukukî olarak birbirine eşit ve birbirinin tamamlayıcısı olarak

kabul edilmiştir (Gökalp,1976: 53). Bir emirname yazıldığı zaman kabul olması için, “Hakan ve Hatun Emrediyor ki” sözleriyle başlaması gerekirdi. Ayrıca hakan tek başına bir elçiyi huzuruna kabul edemezdi. Elçiler ancak sağda hakan ve solda hatun oturdukları bir zamanda, ikisinin birden huzuruna çıkarlardı. Şölenlerde, toplantılarda, kurultaylarda, ibadetlerde ve ayinlerde, savaş ve antlaşma toplantılarına hakan mutlaka hatunla beraber katılırdı.” (Gökalp, 1977:112). İbni Battuta, kağan bulunmadığı zamanlarda elçileri, misafirleri ağırlayan, onlara şölenler ve kıymetli hediyeler veren hatunlardan uzun uzun söz etmektedir. “Bu tören ve şölenlerde hatunun yeri belli idi. Hakan sağda, hatun solda oturur, elçiler bu şekilde ikisinin birden huzuruna çıkarlardı” (Battuta, 2019: 426). Birçok seyyah erkeklerin sağ tarafta, kadınların ise sol tarafta oturduğunu belirtmektedir (Carpini 112; Rubruk 2001: 104-105).

Hatunların hukuki statülerinin ne derece yüksek olduğunun gösteren bu uygulamalar toplumun inançlarından kaynaklanmaktadır. Hakan gökün hatun da yerin evlatları olarak kabul edilmektedir. Güneş Ana ile Ay Ata onların gökyüzündeki temsilcileridir. Hatunu sembolize eden Gün Ana göğün 7. katında iken hakani sembolize eden Ay Atanın göğün 6. katında olduğuna inanılmaktadır. Bu durum kadının erkekten daha saygın olduğunun göstergesi olarak kabul edilmektedir. Güneş genellikle “ana” olarak adlandırılmıştır, “çünkü yıldızlar ışıklarını ondan alır” (Gökalp, 1976: 76). Türk Hakani, Çin İmparatoruna yazdığı mektuba “Gökle yerin tahta geçirdiği, güneş ile ayın himaye ettiği Türk Hakani Çin imparatoruna beyan eder ki...” ifadesi ile başlardı.

Göktürk Yazıtlarına göre, Bilge Kağan'ın annesi ile babası, tanrı ve kutsal yer-su tarafından “birlikte” tahta çıkarılmıştır. “Yukarıdaki Türk Tanrısı ve Türk kutsal yer-su (ruhları) şöyle yapmışlar. Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İltiş Kağan'ı (ve) annem İlbilge Hatun'u göğün tepesinden tutup (daha) yükseğe kaldırmışlar muhakkak ki.” Tahta çıkartıklarına “kut” veren Tanrı, sadece İltiş Kağan'a değil, İlbilge Hatun'a da kut vermiştir. Tonyukuk Yazıtı'ndan öğrendiğimize göre Kapgan Kağan, Kırgız seferinden sonra Türgişler üzerine yürümek üzere iken hatunu ölür. Ona cenaze merasimi düzenlemek için komutayı Tonyukuk'a bırakarak geri döner (Orkun, 1987: 110). Kağanın ordusunun başında Göktürklerin gücünü göstermek üzere savaşa katılmasının önemi düşünüldüğünde bu hareketi hatunun statüsü ve değerinin daha iyi anlaşılması bakımından önemlidir.

Göktürk ve Uygurlarda dini inanç ve uygulamalar açısından kadının ve erkeğin ayrı tanrıları / tanrıçaları vardı. Şamanizm'e göre gökyüzü ve güneş (hayatın kaynakları) kadın, yeryüzü ve ay, erkek olarak kabul edilmişti. İyilik tanrılarının da kadın olduğuna inanılıyordu. Kadın ve erkek arasındaki hak ve sorumluluklar büyük çapta paylaşılmıştı. Eski Türklerde ana soyu ile baba soyu kıymet olarak birbirine eşitti. Asalet de sadece baba soyundan değil anne soyundan da geliyor-

du (Gökalp, 1977 156). Türkistan'da aynı mezar alanına defnedilen kadın ve erkek heykellerinin bir arada olmasının da kadın erkek eşitliğini gösterdiği düşünülmektedir. (Alyılmaz ve Alyılmaz, 2014: 17). Bütün bu inanç ve uygulamalar kadın ile erkek arasındaki eşitliğin yansıması olarak kabul edilmektedir.

KAHRAMANLIK

Aslında kadının görevi savaşmak değildir ama gerektiğinde dövüşmekte ve savaşmakta hiç tereddüt etmez, seferlere katılırlar. İslâmiyet öncesi dönemde kadın toplumun ideal erkek tipi olan alp tipine benzer. Erkek gibi ata biner, ok atar, kılıç kullanır ve gerektiğinde düşmanla Alp gibi savaşır. Kadınları kıyafetleri de bu duruma uygun şekildedir.

Kafesoğlu da kadınların erkek gibi yetiştirildiğini ve çok kere erkekler ile savaşa katıldıkları söylemektedir (2022: 232). Plano Carpini savaşçı kadınları şöyle anlatmaktadır.

Kızlar ve kadınlar da erkekler gibi aynı şekilde ata binerler. Bunlardan bazılarının ok ve yay taşıdıklarını gördük. Erkekler gibi çok iyi ok atarlar. Hem kadınlar ve hem de erkekler; uzun süre at sırtında kalabilirler. Bir savaş yapıldığında ordunun her bölümü nasıl savaşması gerekiyorsa, o şekilde saf tutar. Beyler veya noyanlar, düşmanı uzaktan görebilecekleri bir noktada dururlar ve emirlerinde atlı oğlanlar, kızlar ve kadınlar bulunur (Carpini, 2000: 31-81).

Rubrouck, şimdiki Güney Ukrayna ovalarında, “küçük bir kadının yirmi-otuz arabayı idare ettiğini” görerek duyduğu hayranlığı ifade eder (Roux, 1990: 703). Benzer şekilde Fazlan da kadınların savaşa özelliklerinden söz ederken “Türklerin kadınları da adamları gibi savaşırdı” demektedir (Fazlan: 2011: 53). Kithanlarda, “bir orduyu bile idare edebilirler” denirken İbn Arab Şah ve Joinville bu ifadeleri doğrulamaktadır (Roux, 1990: 703). İbn Battuta *Seyahatnamesi*'nde Türk kadınlarının kahramanlığını hayranlıkla anlatmaktadır.

Kadınlar erkekler gibi ata binebilirler, Kıpçak steplerinde yer değiştirmede kullanılan ağır at arabalarını kullanabilirler, kılıç ya da mızrak taşıyabilirler, ok atabilirler ve gerektiğinde savaşa katılabilirler. Kıpçak'ta her hatunun arkasında atlara binmiş elli genç kız ve arabanın önünde yaklaşık yirmi kadar atlı yaşlı kadın gördüğünü ifade eder (Battuta, 2019).

Benzer şekilde Tagar mezarlarında erkek savaşçılar gibi bazı kadın mezarlarında da silahlar bulunması kadınların savaşa katıldıklarını ve silah kullandıklarını göstermektedir (Esin, 1978: 14). IX. yüzyılda bir mezarda, at üstünde kadın cesedi bu-

lunması savaşçı kadınların da erkek savaşçılar gibi öldüklerinde atlarıyla birlikte gömüldüğünü göstermektedir (Esin, 1991:472).

1254-1323 yılları arasında yaşayan ve Orta Çağ'da Çin, Moğolistan ve Türkistan'a giden, Venedikli seyyah Marco Polo, seyahatnamesinde, Türkistan hükümdarı Kaydu Han'ın kızı için şunları söylemektedir: "Kaydu'nun bir kızı vardı, adı Ayyürek idi. Ayyürek güçlü, cesur bir kızıdı. Ülkede bileğini bükecek bir erkek daha yoktu. Cesaretle, kuvvette nice erkeği pes ettirmiş, nicesini ok atmada, kılıçla vuruşmada alt etmiştir" (Polo, 2019: 200).

Destan kahramanı olan kadınlar da ata binip savaş aletlerini kullanabilen cesur ve savaşçı kadınlardır. Dede Korkut Destanlarında Alp tipi kahraman kadınlarla ilgili örnekler görebiliriz. Kırk yiğitle boy gösteren erkeklerin yanında kırk kahraman kızla sosyal hayatta rol alan Boğaç Han, destanının kadın kahramanı Burla Hatun bu tipin önde gelen örneklerindedir. Bamsı Beyrek destanının kahramanı Banu Çiçek, hedefi tam ortasından vurmasına rağmen Bamsı Beyrek yarışta onun okunu ikiye böldüğü için yarışı kaybeder. Bunun üzerine Banu Çiçek, "Kozumuzu okla ve kılıçla paylaşacağız" diye bağırır. "Atını mahmuzlayıp yüksek bir yere çıkar. Sadağından yere doksan ok boşaltır." Selcen Hatun da savaşan kadınlara örnektir. Kocasına baskın yapılmasından korkar ve onu uyarır. Savaş başlar, kocasının atı yaralanınca Selcen hatun atını düşmanların üzerine sürer ve onları kılıçtan geçirir (Ergin, 2017). Kanturalı evleneceği kızın özelliklerini babasına şu cümlelerle anlatmaktadır. "Baba men yerümden durmadan ol durmuş ola; men Karakoç atuma binmedin ol binmiş ola; men kanlu kâfir eline varmadın ol varmış, mana baş getürmüş ola" (Ergin, 2017: 185).

Gökalp, Ön Türklerde kadınların "amazon" olduğunu, erkekleri kadar askerlik, silah kullanma ve kahramanlık konusunda usta olduklarından söz eder (Gökalp, 1976: 159). İskitler hakkında "askerî harekâtlarda eşleriyle birlikte bulunan cesur kadınlara sahipler" denilmektedir. "Savaşlara katılan İskit kadınları tıpkı erkekler gibi savaş taktikleri kullanmaktaydı. İskit ordusu savaş taktiği gereği geri çekilirken bile at üzerinde dönerek çok keskin atışlar yapabilirlerdi. Bunu sadece erkekler değil, kadınlar da yapabiliyordu" (P'yankov, 2002: 931). Amazon İskit kadınları ata binip ok atar, at üstünde kargı savururdu (Durmuş, 2012: 134). İskit kadını asker olarak yetiştirilmiş, silah eğitimi almıştı. Savaşlarda kadınların sayısı ve kuvveti önemli bir unsur olmuştu. Töre gereği kadınlar savaşta üç düşman erkek öldürmedikçe evlenemezlerdi. Erkekler baskına giderken topraklarını koruma görevi Amazon kadınlarının sorumluluğundaydı. Amazon kadınlar at üzerinde rahat ok atabilmek için bir göğüslerini kesiyor veya dağlayarak büyümelerine engel oluyordu (Döğüş, 2015: 135-136). Necati Gültepe Amazonların Türk soyundan olduklarının bilimsel olarak ispatlandığını söylemektedir (Gültepe, 2013).

TÜRK TÖRESİNDE KIZ EVLAT

Türkler kız ile erkek çocuklar arasında ayrım yapmazlardı. Hun ve Göktürk çağından beri elimize ulaşan belgeler bize bunu göstermektedir. Bu anlayışın uygulama örneklerinden birini *Dede Korkut Hikâyelerinde* Bayındır Han'ın düzenlediği Toy'da görebiliyoruz. Bayındır Han toya gelen misafirleri için “Oğlu olanı ak otağa, kızı olanı kızıl otağa kondurun; oğlu, kızı olmayanı ulu Tanrı hor görmüştür, biz de hor görürüz, belli bilsin” demiştir (Ergin, 2017: 31). Görüldüğü üzere hem oğul hem de kız babası aynı hürmeti görmekte kız ve erkek çocuk bakımından bir ayrım yapılmamaktadır. Hatta Dede Korkut, Kam Büre Bey Oğlu Bamsı Beyrek Boyu hikâyesinde Bay Bican Bey, “Beyler benim içinde dua edin, Allah Teâla bana da bir kız versin dedi. Soylu Oğuz beyleri ellerini kaldırdılar, dua ettiler. Ulu Tanrı sana da bir kız versin dediler” (Ergin, 2017: 55). Bu yaklaşımdan yola çıkarak toplumda kız çocuk isteği ve sevgisinin desteklendiği anlaşılmaktadır. Ailede ve toplumda kız ve erkek çocuklar herhangi bir ayrıma tabi tutulmamış, birbirine eşit kabul edilmiştir. Kız çocuklarının küçük yaşlardan itibaren erkek çocuklar ile ok atıp, ata bindikleri bilinmektedir (Ögel, 2001: 250; Roux, 1990: 701; Sevim, 2005: 92).

Hun ve Göktürk çağından elimize geçen belgelerde kız evlada verilen önemi açıkça görmek mümkündür. Türklerde ister kız ister erkek olsun evlada “oğul” denmektedir (Güler, 1992: 78). Karakalpak, Kazak-Kırgız, Başkurt, Sibiryâ, Tobol ve Baraba Türklerinin destanları *Çora Batır* destanında *Norik Beyi*'nin karısı “*deveden buğra, yilkıdan aygır, sığırdan öküz, koyundan koç keserek, Tanrı'dan bir evlat isteyelim*” demektedir (İnan 1968: 76). Görüldüğü gibi destanlarda sadece evlattan bahsedilmekte, kız erkek ayrımı yapılmamaktadır.

Göktürk kızlarının düşman eline geçmesi ise büyük zillet kabul edilmektedir: “... hanımlık kız evlâdın cariyeye oldu” (Ergin, 2022: 9). Kaşgarlı'nın derlediği çok eski bir atasözüne göre “kızı ancak kalın verebilen alabilirdi. Yoksa parayla alınan şey ya cariyeye veyahut da kadın olabilirdi” (Ögel, 2001: 251). “Kız evin başıdır, yakışığıdır, kazanın kulpu gibidir. Kız gidince tuz kabını tuzsuz baba evini ıssız kor” (Ögel, 2001: 254) ifadesi kız çocuğunun ne kadar önemsendiğini göstermesi açısından oldukça manidardır. Kâşgarlı Mahmud kız için “neng” “pahalı” nesne demektedir. Bu anlam kızın birçok yönden kıymet arz eden değerli bulunan ve bu sebeple korunan bir sifata işaret ettiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. *Kutadgu Bilig*'de aşağıdaki ifadeler kızı verilen değeri göstermesi açısından anlamlıdır:

“Nadirliğinden dolaydır ki; nadire kız ismi verilmiştir.”

“Hangi şey nadir ise, o şey azizdir; insan aziz olan şeye malik olmak için çok zahmet çekse de onu yine de elde etmek ister” (Uydu, 1995: 162).

Manas destanında kızın değerinin sahip olduğu özelliklerle ifade edildiğini görmekteyiz.

Biricik kızım Kanıkey,

Yalnız bacadan gün gördü. Suyu yalnız evde içti. Seçilmiş atlara bindi.

Uzaktan gelme bal yedi. İnce elbise ile rüzgâra çıkmadı. Soğuk nedir hiç bilmedi.

Hiç gece kapıya çıkmadı. Dünden kalma yemek yemedi (Yıldız, 1917: 178).

981-984 yıllarında Uygur başkenti Turfan ve Beşbalıç'a seyahat eden Çin elçisi Vang Yen Tö seyahatnamesinde "Uygur hatunların ve kızların kabul törenlerine katıldıklarını" yazmaktadır (Ögel, 2001: 208). Carpino (2000: 49) "çocuklar 2-3 yaşına gelince ata binmeye başlar ve dört nala bile koşturabilir. Yaşlarına göre kendilerine ok ve yay verilir ve böylece ok atmasını öğrenirler, çünkü bunlar çok yetenekli ve cesaretlidir" ifadesi ile çocukların cinsiyet ayırımı yapılmadan nasıl yetiştirildiğini anlatmaktadır. Raziye Begüm Sultan, Hindistan'da XIII. yüzyılda hüküm sürmüş ilk Müslüman Türk Devleti Delhi Türk Sultanlığı'nın tek kadın hükümdarıdır. Babası İltutmuş 12 oğlu olmasına rağmen 1232'de kızı Raziye'yi kendisinden sonra ülkeyi yönetecek kişi olarak belirlediğini belirten bir ferman yazdırmıştır. Sultan, oğulları varken kızının yerine geçmesini isteme sebeplerini de açıklamıştır. Raziye Sultan 1236-1240 arasında ülkeyi yönetmiştir.

*Benim oğullarım işret ve gençlik zevkleriyle meşguldürler. Hiçbirisinde memleket idare edecek kabiliyet yoktur. Dolayısıyla ülkedeki düzeni muhafaza edemezler. Bili-
niz ki, benim ölümümden sonra veliahtlığa hiçbirisi Raziye'den daha layık değildir.
Zira Raziye her yönden erkek kardeşlerinden üstündür. Zekâ ve basireti erkekten
fazladır (Üçok, 1981: 26) demiştir.*

TÜRK TÖRESİNDE KADIN

Türk kültür tarihi üzerine yapılan araştırmalar Türk toplumlarında kadının statüsünün ve erkeğe karşı konumunun yüksek olduğunu göstermektedir. Bu durumu Türk toplum yapısı, değerleri ve töreleriyle açıklamak mümkündür. Sürekli hareket hâlinde olan bozkır toplumunda kadın, gördüğü işler bakımından erkekten farksızdır. Düşman saldırısında hayatı tehlikede olan kadın da erkek gibi kendisini korumak ve savunmak durumundadır. Kadınlar o günün şartları gereği savaş yöntemlerini öğrenmişler ve gerektiğinde uygulamışlardır.

Türk mitolojisi ve inanç sisteminde kadınlar "umay" adlı kadın ilahe sayesinde hamile kalırdı ve doğum yaparken kadınlara yine o yardım ederdi. Umay, doğumdan sonra konuşmaya ve yürümeye başlayana kadar çocukları korurdu (Ergin, 2022: 72). Türk mitolojisine göre kadın kâinatın yaratılışının da kilit noktasıdır.

Altay Yaratılış Miti'nde Tanrı Ülgen'e evreni, dünyayı ve insanları yaratmasını dışı bir ruh, Ak-Ene (Ak-Ana) ilham eder (Ögel, 2001: 433). Işıktan bir kadın hayali olan Ak Ana, Tanrı'nın sadece onun yaşaması için yarattığı fevkalade aydınlık ışık alemi olan gökyüzünün on yedinci katında bulunmaktadır (Banarlı 1971: 12). *Oğuz Kağan Destanı*'nda Oğuz Kağan'ın biri gökten inen bir ışığın içinden çıkan, diğeri ise gölün ortasında bulunan bir ağacın kovuğunda ortaya çıkan iki eşi bulunmaktadır. Oğuz Kağan'ın kendisi gibi olağanüstü özelliklere sahip bu kadınlarla evlenmesi, Türk kozmogonisinin Oğuz Kağan'ın iktidarının desteklendiğine işaret olarak kabul edilmektedir. Türk destanlarında, kahramanlar ile anneleri ve eşleri, ilahi ışıktan varlıklar olarak tasvir edilmiştir. Bu semavi sembol, kadının kıymetli bir varlık olduğunun göstergesi olarak kabul edilmiştir.

Benzer şekilde *Göç Destanı*'nda Hulin Dağı'ndaki bir ağaca inen mavi ışıktan Sungur, Kutur, Tükel, Ur ve Böğü Tigin doğmuştur (Banarlı, 1971: 28). *Uygur Destanı*'nda ise Böğü Han semavi bir ışıktan doğmuştur. Yakut Türkleri ile ilgili bir efsanede, destan kahramanı olan Ak Oğlanı, ocağın içinden çıkan nurlu bir kadın emzirmiş ve Ak Oğlan doyunca ortadan kaybolmuştur (Ögel 1995: 103).

İnsanın yaratılışıyla ilgili derlenen mitolojik metinlerde toprağın, kadına benzer bir şekilde insanı doğurduğu görülür. Yakutlarda mükâfat ilâhesi olan Ayzıt bir kadın doğum yapacağı zaman, ona yardım etmeye gelir. Ayzıt ancak namusunu korumuş ahlak sahibi kadınlara yardım eder aksi hâlde ne kadar yalvarırsa yalvarınsınlar asla gelmez (Gökalp, 1976: 79-80). Ayzıt erdemin, ahlakın ve faziletin temsilcisi olarak tasvir edilirken fiziki özellikleri ön plana çıkarılmaz. Türk töresinin iyileri, doğruları, temiz ahlâk sahibi olanları ödüllendirdiği ve kötülerini kınayarak cezalandırdığı gibi Ayzıt da benzer şekilde davranır.

Kadın, doğurganlık özelliği ile bazı inançlarda kutsallık kazandırılmış bir varlık olarak görülür. Göktürklerin yeniden oluşmasını anlatan *Bozkurt Destanı*'nda Asena'nın dişi olarak tasvir edilmesi buna örnek olarak verilebilir (Rasonyi, 2007: 56). Kadın göçebe, destanlarda toplum şartlarına uygun olarak savaşçı özelliklerle donatılmış kahramanlar olarak yer alır. Uygurların *Nözüğü*, Kırgızların *Canıl Mırza*, Başkurtların *Zaya Tülek* ile *Su Suluv*, Hakasların *Altın Çüs* ve *Altın Arıç* destanlarının ana kahramanları statüleri yüksek olan kadınlardır. Kırgızların *Canıl Mırza Destanı*'nda Noygut boyunun lideri Canıl Mırza'nın hem kendi canı hem halkının özgürlüğü ve mutluluğu için verdiği mücadele anlatılır. Bir kaplanı yendiği için "Dişi Kaplan" olarak anılan bu kahramandan; cesareti, avcılıktaki ustalığı, keskin nişancılığı, iyiliği ve dürüstlüğü, mertliği ile her zorlukla baş edebilen mücadelecî bir kişilik olarak bahsedilir.

Kırgızların *Manas Destanı*'nda Manas'ın karısı Kanıkey, Kökçö'nün karısı Ak-Erkeç, Almambet'in tutulduğu ve evlendiği Altınay hem güzel hem iffetli hem de akıllı kadınlardır. Başkurtların ve Kazak-Kırgızların *Kuzu Körpeş* ve *Bayan*

Suluw destanlarında bir melek olarak tasvir edilen kadın erkeklerden daha fazla fedakârlık göstermektedir (İnan 1998: 271). Altay Dağ silsilesinde kadın adı verilen birçok destana konu olan bir dağ bulunmaktadır. Bu Kadın Dağı Altay Türklerinin kadınlık şerefine diktikleri bir abide olarak görülmüştür (İnan, 1998: 274-257). Bu örnekler toplumsal hafızada kadının statüsünü yansıtmaya açısından oldukça kıymetlidir. Fizik ötesi simgelerle anılması kadınlara sıra dışı bir varlık muamelesi yapıldığının göstergesidir. Türk destan ve efsanelerinde ahlaksızlığın ve çirkinliğin yeri yoktur. Her zaman el üstünde tutulan ve saygı gösterilen bir varlık olarak kabul edilen kadının cinselliği ön plana çıkarılmaz. Dede Korkut hikâyelerinde kadınlara yönelik hitaplar saygı ve sevgi ifade eder. Kazakların “Birinci zenginlik sağlık, ikinci zenginlik ise kadındır” atasözü kadına verilen değeri anlatmaktadır.

Dede Korkut hikâyelerinde savaşçı bir toplumun özellikleri görülür. Kadınlarda hayatta kalabilmek için erkekler gibi savaş konusunda ustalaşmışlardır. Selcen Hatun, Banu Çiçek ve Burla Hatun ata biner ve ok atar. Banu Çiçek, kendisiyle evlenmek isteyen Beyrek’e güreşte kendisini yenmesi şartını koşar. Destanlarda bazı erkek kahramanlar evlenmek istedikleri kızın Türk il ve boylarında at binen, kılıç kuşanan, yiğit ve bahadır olmasını istemektedir. Dede Korkut hikâyelerinde Selcen Hatun şöyle tasvir edilir: “fevkalade güzel bir dilber kızdı. Sağına soluna iki çift yay çekerti. Attığı yere düşmezdi. O kızın üç deve kalınlığı çeyizi vardı” (Ergin, 2017:1 85). *Battal Gazi*, *Manas*, *Köroğlu* gibi destanlarda, erkek gibi silah kullanan, güreşen kadınlara rastlanır. İbni Battuta’nın *Seyahatnamesi*’nde Kıpçak kadınları için “Burada tuhaf bir hâle şahit oldum ki o da Türklerin kadınlara gösterdikleri aşırı hürmettir. Bunların kıymet ve derecesi erkeklerin çok üstünde” derken kadınların toplumdaki statüsünden etkilendiği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda kadınların tıpkı bir akıncı gibi at koşturması, pazarlarda yoğun ticarî etkinliklere katılması ve asilzâde hanımların sosyal hayatta kocalarından aşağı kalmaması Battuta’yı oldukça şaşırtmış ve etkilemiştir (Battuta, 2019: 230).

TÜRK TÖRESİNDE EŞ VE ANNE OLARAK KADIN

Her sosyal yapının en küçük örneğini oluşturan aile, toplumların oluşmasını ve gelişmesini sağlayan, ona yön veren en temel kurumdur. Bir toplumun en küçük örneği olan ailenin üyeleri arasında sosyal ve hukukî denge var ise, aynı dengeyi o toplumun genelinde de bulmak mümkündür. “Gök kubbeyi devletin, çadırı ise ailenin örtüsü” kabul eden Ön Türklerde devlet düzeni ile aile düzeni arasında ilişki olduğu kabul edilmiştir (Ögel, 1995: 137). Kafesoğlu’na (1971: 57) göre “bir milletin vasıflarını anlamak için aileye bakılır. Her türlü sosyal yapının en küçük örneği ailedir. Aile düzeni bozulduğunda, bir toplumun düzeni de alt-üst olur. Bu bakım-

dan aile örfüne çok dikkat etmek gerekir". Tarih incelemeleri ortaya koymuştur ki, Türk milletini bütünlük içinde tutanlardan biri ordu düzeni, diğeri de aile yapısı olmak üzere iki güç merkezi vardır. Bunlardan biri bozulduğu takdirde Türk toplumu dağılmakta veya tamamen yok olmaktadır. Eberhard, Tabgaçların Çinleşmesinin sebebini V. yüzyılın sonlarına doğru Budizm'i kabul etmeleri ve "küçük aile" tipinde olan Türk ailesinin, Çin'deki geniş aile şekline dönüşmesiyle bağlantılı olarak açıklamaktadır (Eberhard, 1989: 163).

Uyug Turan yazıtında yer alan "Altmış üç yaşında öldüm. Ülkemden ayrıldım, sevgili eşimden ayrıldım" sözlerinin ülkeye ve eşe bağlılık ile özlemi anlatması manidardır (Roux: 1989: 219). Marco Polo Türk kadınları için şöyle der: "Türk kadınlarından daha çok eşine bağlı, sağlam ve değerli hiçbir millet kadını yoktur. Türkleri dünyada başarılı yapan kadınlarının özelliğidir" (Marco Polo, 2019). Dede Korkut'ta Dirse Han tarafından yapılan soylamada kadın "beri gelgil başım bahtı, evim bahtı, evden çıkıp yürüyende selvi boylum, topuğuna sarmaşanda kara saçlım, kurulu yaya benzer çatma kaşlım, koşa (çift) badem sığmayan dar ağızlım, güz elmasına benzer al yanaklım" şeklinde yüceltilerek tasvir edilmektedir. Kadınların ailesine ve eşine bağlılığı hususunda pek çok örnek vardır. Şorların Ak-Kağan destanında üç kadın tipine rastlanmaktadır. Birincisi mücadeleci ve korkusuz alp kadın tipidir. İdeal bir eş ve anne olarak tanımlanan kadınların üçüncü yönü ise aklın ve bilgeliğin sembolü olmasıdır (Bars, 2014: 109-110). Radloff'a göre, "bir erkeğin kadına dayak atması Türklerde duyulmamış bir şeydir. Eşler birbirlerine karşı her zaman saygılıdır, erkek kadına son derece hürmetkârdır" (1994: 324-327).

Şu Uygur vesikasında da Uygur cemiyetinde aile varlığının ne kadar önemli olduğunu görmekteyiz; baba ölmek üzereyken karısına eskiden olduğu gibi evinin idaresini bırakmakta ve çocuklarının terbiyesi ile yine karısının meşgul olmasını istemektedir. Zamanımızda olduğu gibi, o dönemde de anne evin iç işleriyle ve çocuğun yetiştirilmesiyle meşgul olmaktadır. Ölmek üzere olan bir babanın eşine vasiyeti manidardır: "Sıçan yılı, sekizinci ayın onsekizinde ben Tüşirni ağır hastalığa tutulduğum için iyi veya fena olacağımı düşünerek, karım Silaa'a vasiyetname bıraktım. Benden sonra başka bir kimseyle evlenmeden, evimi idare edip oğlum Altmış-Kaya'nın terbiyesi ile meşgul olsun" denilmektedir (Arat, 1964: 40).

XI. yüzyılda Türkler asil ve soylu baş kadınlara soy ve veliaht veren hatun manasında "oğlağı katun" derken Harzemşahlar da tecrübeli ve bilgili kadınlara "uz hatun" diyorlardı (Ögel, 2001: 252). Kadına atfedilen toplumsal rollerden biri de kadının annelik yönüdür. Türkler anne için "ög" kelimesini kullanırlardı. Bugünkü "öksüz" sözü de buradan gelmektedir. Türklerin kutsal, çok kıymet taşıyan haklarına "Ana hakkı" dediklerini ve bu haklarını "Tanrı hakkı" ile eşit tuttukları ifade edilmektedir (Göksel, 1993: 107). Türk töresinde ideal anne; çocuklarını büyütme

için her türlü fedakârlığı gerçekleştiren, saygı duyulan ana modelidir. Cengiz Hanı yetiştiren ana böyle bir anadır.

Moğolların Gizli Tarihi'nde Cengiz Han'ın annesi şöyle tasvir edilmektedir.
Akıllı ve hünerli doğmuş zevce idi Olun Hatun
Bak küçük yavrularını nasıl besledi
Yemenisini başına sımsıkı sarıyor
Beline kuşağım bağlıyor, eteklerini topluyor
Onon ırmağı boyunca aşağı yukarı koşuyor.
Gece gündüz dinlenmeden koşarak yavrucaklarını besliyor.
Kutlu doğmuş kadındı, anamız Olun
Yavrucaklarını bak nasıl büyüttü
Saltanat şerrine kadar yükseldiler
Bilge ananın evladı olan bu çocuklar
Nizamperver ve bilge oldular
Bilge ana kucağında kuru sarımsakla beslenen bu yavrular Kahraman olup yük-
seldiler
Asil insan olarak
Cesaretleri ve kahramanlıklarıyla temayüz ettiler (İnan, 1942: 123-124).

Orhun Yazıtlarında yer alan “Ülkeme hizmet ettim, bilge anneme hizmet ettim, akrabalarım hizmet ettim” ifadeleri özellikle ülke ile anne arasındaki sıkı bağları açıkça göstermektedir. Bunun yanında yazıtlarda kızlar, oğlanlardan, anne, babadan önce ifade edilmektedir. Kadın akrabalara kıyasla erkek akrabalar daha az zikredilmektedir. 21 yazıttan 9 tanesi kadın adını anarak başlarken iki tanesi kadını el kelimesinden sonra ifade etmektedir. Eşin bu kadar çok anılması ve sırada üstünlüğün ona verilmesi Roux’a göre: “çağımızın ilk bin yılının ikinci yarısında, Türk toplumunda kadınların hem rolünü hem de önemini ortaya koyar” (Roux, 1990: 215-217). Yazıtlarda Bilge Kağan, “Sizler anam, hatun, hala ve teyzelerim, ablalarım, kadınlarım ve kızlarım” sözleriyle kadının siyasi ve toplumsal statüsünün ne kadar yüksek olduğunu göstermektedir. Ayrıca bir evlâdın anne sevgisinin ve hasretinin büyüklüğünü Yenisey Yazıtlarında, “anneme doymadım...” ifadesinde görmekteyiz (Aydın, 2015: 130). Benzer şekilde eski bir Türk şiirinde geçen “bunun gibi büyümlü sözler ile böylesi harf, hece ve mısralar ile fevkalade, methedilmeğe değersiniz, ey anacığım! Fakat ben ancak bu kadar methiye manzumesi sunabilirim” şeklindeki mısralar, anne sevgisini güzel ve anlamlı bir şekilde yansıtmaktadır (Aydın, 2015: 140). Dede Korkut’ta Kazan Bey’in Şöklü Melik’e söylediği sözler de anne sevgisini göstermektedir: “Her şeyden önce anne! Mal feda edilir, oğul feda edilir, kadın feda edilir, fakat anne, asla!” (Kaplan, 1951:105).

Göktürk Yazıtları ve Uygur Türklerine ait kayıtlarda “Ana” sözcüğünün her zaman “Baba” sözcüğünden önce kullanılması ve *Dede Korkut Kitabı*’nda yer alan “Ana Ata” ifadeleri kadına duyulan saygının bir diğer göstergesi olarak düşünülebilir. Harzemşahlarda ise büyük anaya, “ulu ana” deniyordu (Ögel, 2001: 247). “Ana” olmak kadının en kıymetli özelliği olarak kabul edilmektedir. Ana olan kadının toplumsal statüsü yükselmektedir. Çocuk için anneden değerli kimse yoktur. Bu sebeple çocuklar annelerini baş tacı ederler. Dede Korkut hikâyelerinde kadına anne olarak büyük saygı gösterildiği anlaşılmaktadır. Anneler, dünyadaki en güzel ve kutsal kimseler sayılırken “ağca sudun doya emziren analar” ifadesiyle de karşılaşılmaktadır. Dirse Han’ın oğlu anasına “beri gel ak sütünü emdiğim kadının ana/ak pürçekli izzetli canım ana” şeklinde hitap etmektedir. Türklerde insan olmanın, insan olarak doğmanın ve çocuk terbiyesinin başta gelen sembolü ana süttür. Bugün Anadolu’da, “helâl süt emmiş” deyiimiyle ifade edilen iyi insan tipi Yusuf Has Hâcib’de bir beyitte anne sütüyle ilişkilendirilerek şöyle anlatılır.

Ak süt ile girse iyilik hali-Ölüm gelmeyince, çevirmez yolu (K.B.881) (Anne çocuğuna helal süt emzirirse ölene kadar çocuk doğruluktan ayrılmaz).

Karında oluşan kimlik öğreti-Karayyer altında gider ey zeki. (K.B. 883) (Anne karnında meydana gelen tabiat ve terbiye ancak kara toprak altında insanı terk edip gider ey zeki insan).

İnsanın huy ve karakterinin anne karnında iken oluşmaya başladığı söylenerek annenin insan karakterinin oluşumunda ne kadar önemli olduğu anlatılmaktadır. Bu ifadeler annenin çocuğuna vereceği terbiyenin öneminden söz etmekte ve annenin sorumluluğunun ne kadar ağır ve önemli olduğuna dikkat çekmektedir.

Türk töresine göre oğlu yetiştirmek babanın, kızı yetiştirmek de annenin görevidir. Kız ve erkek çocukların rollerini anne babalarından öğrendikleri bu nedenle çocuklara iyi modeller olunması gerektiği *Dede Korkut*’ta şöyle anlatılmaktadır: “Kız anadan görmeyince öğüt almaz, oğul babadan görmeyince sofraya çekmez”. Ayrıca “Ana hakkının Tanrı hakkı” olduğu inancı destanlarda ısrarla belirtilmektedir. Ana hakkını Tanrı hakkı olarak kabul eden kahramanlar, en sinirli oldukları zamanlarda bile analarına karşı gelmemeye çalışır.

Göktürk Yazıtları ile Uygur Türklerinde ana, babadan önce söylenmektedir. Orhun Yazıtlarında “annesinin ya da babasının (öğ, kang)...kalbini inciten kimse, erkek ya da kız evlattan sayılmaz” ifadeleri bulunmaktadır. Uygur dönemi eserlerinden *İrk Bitiğ*’de “Oğlu annesine ve babasına öfkelenip kaçmış gitmiş. Tekrar düşünmüş ve gelmiş. Annemin öğüdünü alayım, babamın sözünü dinleyeyim deyim gelmiş” ifadeleri anneye-babaya verilen değeri ve çocukların sevgi ve saygı bağıını göstermektedir (Kabaklı-Çimen, 160).

Kültigin Abidesinin Doğu Cephesindeki yazıtlar da kadının ve annenin değerini göstermektedir. Kağana atfedilen kutlu özellik, hatuna da aittir metinlerde bu ifadeler sık sık tekrarlanır. Kağan ile hatunun adı birlikte geçer. Türk milletinin adının sanının yok olmaması kağana ve hatuna bağlıdır. Türk tanrısı her ikisini de yüceltmektedir. Devletin devamı, ilin, törenin düzeni hakana ve hatuna bağlıdır (Ergin, 2022: 81). Yenisey'deki Köktürk harfli yazıtlarda “evdeki eşime (kişime), vadideki oğullarıma doyamadım, değerlilerime, kutsal devletime, baştaki begime doyamadım” ifadesinde olduğu gibi kadının adı ilk sırada anılır. Kişi kelimesinin Türkiye Türkçesi ağızlarında çiftin biri anlamına gelmesi Ön Türklerin kadın ve erkeğe ayrı ayrı bakmadığını, her ikisini de eşit düzeyde kabul ettiğinin göstergesidir. Türkçede cinslik kategorisinin olmayışı ve kadınlara ait özel eklerin bulunmayışı Türklerde kadınlara hor bakılmadığının bir diğer göstergesidir (Useev, 2012: 60-65).

TÜRK TÖRESİNDE AK SAÇLI (YAŞLI) KADIN

Saç ve sakalın ağarması, kişinin toplumda saygı görmesinde etkili olan önemli bir fiziki değişimdir. Türklerde yaşlılar, kadın-erkek ayrımı yapılmadan korunan ve toplumun manevî yaşamını etkileyen kişilerdir. Törelere ihlal edenler yaşlılar tarafından uyarılıyor, hayat tecrübeleri aktarılıyor, yol gösteriliyor, gerektiğinde ise kınanıyordu. Yaşlı kadın ‘nine’, “koca karı” ve “ak pürçekli ana” olarak adlandırılmaktaydı. Yaşlı kadınlar toplumsal düzenin hakemi ve güvencesi olarak görülüyordu. Toplum içinde saygın bir statüye sahip olarak sözlerine değer veriliyor ve bazı meselelerin onlar aracılığı ile halledilebileceğine inanılıyordu. Türkler gibi akrabalık temelli toplumlarda yaş, bilgelik ve siyasi makam için ehliyetli olma neredeyse kaçınılmazdı (Eriksen, 2009: 303).

Dede Korkut tarafından söylenen “ak sakallı ben babanı ağlatma, ihtiyarcık olmuş ananı sızlatma”, “ağ sakallı baban yeri uçmak olsun, ak pürçekli ananın yeri cennet olsun”, “ak sakallı babanı, ihtiyarcık ananı ağlatma” (Ergin, 2017:211-231) gibi sözlerde babanın ve annenin yaşlılığına ilişkin niteliklerin (aksakal, ak saç) özellikle belirtilmesi, yaşlılığın ata statüsü kazanılmasında önemli olduğunu göstermektedir. Salur Kazan'ın evinin yağmalanması hikâyesinde, Kazan Bey'in Şöklü Melik'e söylediği “yaşlı ananı götürmüşsün, bre kâfir, ananı ver bana, savaşmadan, vuruşmadan çekilip geri döneyim, belli bil” (Ergin, 2017: 53) ifadesi yaşlı anneye duyulan sevgi ve saygıyı göstermesi açısından önemlidir.

Türk kültüründe ak sakallı kişilerin insanları güçlüklerden kurtarması, akıl hocalığı yapmaları gibi özelliklerinden dolayı kutsî bir yönü bulunmaktadır. Bu kişiler manevî açıdan da gelecekte haberdardır, ön sezileri kuvvetlidir. Bu nedenle

yaşlıları zor durumlarda akıl danışılan yardımcı insanlar olarak görmüşlerdir. Beyaz ve mavi renk de kutsiyet taşıdığı için bu kişilerle özdeşleştirilmiştir.

Geniş aile yapısında yaşlı bireyler; akıl danışılan, aktif görevleri olan ve statü sahibi kimselerdir. Aile fertlerinin düzeninden sorumlu, öğretici vasfı ön planda fikir danışılan kişilerdir. Otorite merkezi geniş aile yapısındaki kadın ve erkek yaşlı kişilerdir. Toplumun yaşlıya gösterdiği birbirinden oldukça farklı davranış şekilleri, çevresel koşullar, ekonomi, inanç, kültür, töre gibi temellere dayanmaktadır (Akın, 2004). Türk kültüründe yaşlıların önemli bir yeri vardır. Yaşlılara saygı, sevgi, merhamet bağlılık duyguları ile yaklaşılmaktadır. Öyle ki, “söz büyüğün, su küçüğün” atasözü büyüklere değer vermenin Oğuzlara kadar dayandığının bir göstergesidir. Ayrıca Oğuz destanlarında bugün olduğu gibi büyüğe saygının önemli göstergelerinden biri olan el öpme davranışı da yer almaktadır.

Kaşgarlı Mahmut, aksakallı kişiyi saç sakalı ağarmış kişi olarak tanıtır. “Aksaçlı” Türk halk kültüründe *Bilge Kadın* demektir. *Dede Korkut Hikâyeleri*’nde ve Azerbaycan kültüründe aksakallı kişilere sevgi ve saygı gösterilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Yaşlılara saygı gösterilmesi gerektiği *Dîvân’-ı Luğat it Türk*’te yer alan atasözlerine de yansımıştır. “Birisı ihtiyara saygı gösterirse uğur ve devlet bulur” bu örneklerden yalnızca biridir. Yaşlılara saygı gösterilirse uğura ve devlete (kut) erişileceğine inanılmaktadır. Kut saadet ve mutluluk anlamında kullanılmakta ve yaşlılara saygının gereğini ve önemini anlatmaktadır. (Genç, 1997: 130). Atasözleri yaşanan zamanın değerlerinin yansımaları olan töreleri de anlatmaktadır. Gök Tanrı tarafından kağanlara ülkeyi yönetmeleri için verilen yetki de kut olarak kabul edilmektedir. İşte bu özelliklerinden dolayı kut sözcüğü Türk milletinin kültürel kodlarından biridir ve ihtiyarlara saygı gösteren kişinin kuta sahip olacağı atasözlerinde de kendisini göstermektedir.

Günümüzde Kırgız, Kazak ve Özbekler arasında aksakal sistemi devam etmektedir. Farklı boylara mensup aksakallar arasında bir statü farkı bulunmadığı gibi, cinsiyete yönelik pozitif veya negatif muamele de uygulanmamaktadır. Ortak bir toplantı veya merasimde erkek ve kadın aksakallar, ön koltukta yan yana oturabilmektedir. Hassan, kadınların avdan çekilip «yer»leştikten sonra, yaşlılık ölümlerini görmeye başladıklarını ifade etmektedir (2015: 154). Zamanla, hastalıktan ölümün kötü bir tözün isteğine bağlı olarak gerçekleştiğine inanılmıştır. Kabile örgütünün hayat tarzında, «hastalık-yaşlılık» ölümü ile «savaş-av» ölümünden hangisinin onurlu ölüm olduğu tartışılmaya başlanmıştır. Bu ifadeler kadının hayatının son zamanlarına kadar sosyal hayatın içinde var olduğunu göstermektedir.

SOSYAL HAYATTA KADIN

Türk töresinde kadının toplumsal hayatın diğer alanlarında olduğu gibi sosyal hayatta da büyük ölçüde erkeklerle eşit hak ve sorumluluklara sahip olduğu görülmektedir. Gündelik hayat etkinliklerinde kadın-erkek ayrımı yapılmaması ve kadının erkeğin tamamlayıcısı olarak görülmesi sosyal hayat etkinliklerine birlikte katılmalarını sağlıyordu. Kırgızlara ait beş ve Tuva'ya ait on altı olmak üzere 21 yazıtın üç tanesi dışında hepsinde ölenin karısından bahsedilirken dokuz yazıt da kadından bahsederek başlamaktadır. Roux'a göre "eşin bu kadar sık anılması ve sırada üstünlüğün en çok ona verilmesi, Türk toplumunda kadınların hem önemini hem de rolünü ortaya koyması bakımından önemlidir" (Roux, 1989: 213).

Türk toplumlarında kadınlar, sosyal hayatın her noktasında aktif olarak yer almış, saygı gösterilmiş ve değer verilip korunmuş bireyler olarak yaşamışlardır (Arsal, 2014: 338). Ev içinde hâkimiyet kadına aittir. Yemek pişirmek, temizlik yapmak, çocuklara bakmak, koyunları sağmak, süttten elde edilen yiyecekleri hazırlamak, dikiş dikmek, keçe yapmak, kumaş dokumak, çadırı kurup sökmek ve bazen kocasının atını eyerlemek kadının görevidir (Rasonryi, 2007: 58). Kadın ev işleri dışında avcılık yapmış, çiftçilik yapmış ve sürü sahibi olmuştur. "Genellikle bütün işleri kadınlar görür, kürk etek, elbise, ayakkabı, çizme ve deriden ne yapabilirlerse yaparlar; arabaları kullanır ve tamir ederler, develeri yüklerler; elleri çabuk ve çalışkandırılar" (Carpino, 2000: 50). Sosyal hayat içinde kadınların yaptıkları işler mevsime göre değişiklik gösteriyordu. Kış ayları, ev kadını olarak ocak başında aşçı ve anne olarak geçiriyordu. Yün eğiriyor, yünleri ve keçeleri boyayıp işleme ve dokuma ile uğraşıyordu. Bahar gelip sürüler otlığa çıktığında, kadınların yaşayışı değişmekteydi. At üstünde çobanlık yapmak, düşman bir boyun saldırısına karşı koymak veya ondan kaçmak, sürüler çalınır ise avlanarak geçim sağlamak günlük hayat faaliyetlerindendi. Kadınların bütün bir boyun yok edilmesine sebep olabilecek saldırılardan korunmak için erkeklerde bulunan vasıflara sahip olmaları gerekiyordu (Esin, 1991: 471).

Ön Türklerde kadınlar da mal mülk sahibi olabiliyorlardı. Çin elçisi Vang Yen Tö seyahatnamesinde, Uygur hatunlarının at sürülerine sahip olduklarını yazmaktadır (Sevinç, 2007: 91). Türk kadınının sosyal ve ekonomik hayattaki yerini Grenard, *Türkistan ve Tibet* adlı eserinde şöyle ifade eder: "Türkistan'da çiftçi, buğday ve mısırlı elinden çıkarmak istediği vakit, karısıyla beraber pazara gider; kadın, alışveriş işlerini kontrol eder. Malı, kadın isterse dilediği fiyata satar. Ayrıca, kadınlar yalnız da pazara giderler..."

Türk kadını sosyal hayatın içerisinde temizliği, cesareti, namus ve iffetine düşkünlüğü ile tanınmakta ve saygı görmektedir. Bununla birlikte, erkeklerle beraber top oynadığı, güreş, avcılık, kayak sporu yaptığı, ata binip ok attığı ve sa-

vaşlara katıldığı da bilinmektedir (Donuk, 1982; 166). Çinliler, Tu-küelerden söz ederken, erkeklerin zar oynamayı, kadınlarınsa futbolu sevdiklerini söylemektedir (Roux, 1990: 702). El-Cahiz de “Türklerin kadınlarının, erkekleri gibi olduğunu” söylemektedir (Uydu, 1995: 152). Türk spor kültüründeki okçuluk, atıcılık, güreş sporlarından ilk ikisinin bileşiminden meydana gelmiş, kadim bir atlı spor olan, kadın ve erkeğin aynı şartlar altında oynadığı “cambı atmay” oyununda Kırgızların kahraman kızı Cangıl Mirza’nın çok iyi atışlar yaptığı bildirilmektedir (Türkmen ve Alimov, 2019: 1395).

Doğu Türkistan’daki Turfan Civarına Bezeklik hafriyatında MS. IX-XI. yüzyıllarda bulunan eserlerden Uygur kadınlarının özellikle hayır işlerinde yer aldıkları vakıf okul ve hastane yaptırdıkları anlaşılmaktadır. Dunhuang’da vakıfçıların Uygur olduğu ve Türk kültürüne ilişkin birçok motif içeren 61 numaralı mağarada hepsi kadın olan kırk sekiz vakıfçı portresi yer almaktadır. Yazılış tarihi 1008 olarak belirlenen yazıtta Uygur prensesi vakıfçının ismi Tengriken Tekin Silig Terken Kunçuy olarak okunmuştur (Esin, 1991: 475; Zeren, 2015: 446).

Battuta, Anadolu kadınlarının misafirperverliklerini şaşkınlık ve hayranlıkla anlatmaktadır. “Anadolu’ya geldiğimizde kadın ya da erkek bize ikramda bulunmaktan geri durmuyorlardı. Burada kadınlar yüzlerini örtmezler. Yola çıkacağımız zaman akraba ya da ev halkındanmışçasına bizimle vedalaşırlar; üzüntülerini göz yaşlı dökerek belli ederlerdi” (1982: 92). Görüldüğü gibi kadınlar sosyal hayatın her alanında yer almış, zamanın ve şartların gerektirdiği davranışları yapmaktan çekinmemişlerdir.

DİN VE KADIN

Belli bir toplumda kadının statüsünü anlamanın en iyi yollarından biri bu toplumun dinini, Tanrıların ve Tanrıçaların karşılıklı görevlerini ve varsa kadının ayinlerdeki görevlerini incelemektir (Roux, 1990: 694). Eskiçağ ve Orta Çağ’da Türklerin inançlarının temelini oluşturan Gök Tanrısı *Tengri* yüce, mavi, sonsuz ve güçlüdür. Ongin ve Ulan Bator yazıtlarında iki kez Khan olarak adlandırıldığı görülmektedir. Gök ile yerin bir çift oluşturduğu kabul edilerek gökyüzünün Kağan’ın yeryüzünün ise kadının rolünü üstlendiği düşünülmüştür. Şamanizm inanç sisteminin temelinde de kadınların erkeklerden önce geldiği kabul edilmektedir.

Türklerin tek büyük Tanrıçası kabul edilen Umay’ı Kaşgarlı “dölyatağı” olarak tanımlamaktadır. Umay, Ulan Bator yazıtlarında “hatun” olarak adlandırılmakta ve İmparatoriçe ona benzetilmektedir.

Dini hayat içerisinde kadınların yalnızca kanlı olmayan dini törenlere değil kurban ayinlerine katıldığı da görülmektedir. Carpini (2000), kadınları birçok

kez atalarına kurban sunarken gördüğünü yazmaktadır: “İmparatorun iki karısı ... atalarına kurban sundular.” *Dede Korkut* hikâyelerinde Segrek yeni evlendiği karısından ayrılırken ona şöyle der: “Eğer bu dönem de dönmemişsem bil ki ben öldüm. Damızlık aygırımı kes ve (cenaze) şöleni yap” (Ergin, 2017). Yazılı kaynaklar kadınların toplumsal hayatta statüsünün yüksek olduğunu, sosyal, siyasi, dinî ve ekonomik alanlara aktif bir şekilde katıldıklarını göstermektedir.

SİYASİ VE İDARİ FAALİYETLERDE KADIN

Yazılı ve sözlü kaynaklar Orta Asya’da kadının erkeklerle her alanda eşit olduğunu göstermektedir. Hatun, devlet işlerinde Hakanın yanında otururdu. İbn Fazlân, Bulgar hükümdarı Almuş’un otağına gittiğinde bu durum dikkatini çekmişti. Seyahatnamesinde gördüklerini anlatırken bunun Türklerin bir âdeti olduğunu belirtmektedir. Devlet yönetiminde rol alan hatun hem siyasi hem dinî mitolojik maddada özel bir statü ve nüfuza sahipti. Ön Türklerin inancında ve töresinde kağan yeryüzünde Tanrı’nın temsilcisidir. Yazıtlar şu ifade ile başlar: “Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı” (Ergin, 2022: 66). Kağanın Gök Tanrıyla benzerliğine işaret eden bu ifade Bilge Kağan Abidesi’nde de benzer biçimde geçer ve metinlerde sık sık tekrarlanır. Türklüğün en eski ve en önemli eserlerinden biri olan Orhun Yazıtlarının bir parçası olan ve Bilge Kağan adına, 735 yılında oğlu Tenri Kağan tarafından diktirilen yazıtta geçen “Yukarıda Türk Tanrısı, Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye, babam İltiriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu yukarı tutup kaldırdı” ifadesinde, Kağan ile Hatun birlikte zikredilmiştir (Ergin, 2022: 15). Hatun da Kağan gibi Tengri tarafından atanmış, onun tarafından topluluktan ayrılmış ve ötekilerin üzerine yükseltilmiştir. Hatunun da Kağan gibi Gök Tanrı’dan kut alması ona verilen değeri göstermektedir. Türk milletinin adının sanının yok olmaması, devletin devamı, ilin, törenin düzeni kağana ve hatuna bağlıdır. Türk tanrısı her ikisini de yüceltmektedir.

Taryat Uygur yazıtında şu ifadeler görülmektedir: “Kara su gibi engin olan kara halk, bana Turayım kagan adını verdi ve El Bilge Hatun adını koydu. Kağan ve hatun (olarak adlandırılınca... Başkan’ın tepesine, Ötüken’in tepesine tahtı yerleştirdim”. Yazıtlardaki bu ibareler kadının siyasi ve sosyal statüsünü göstermektedir. Türklerin kadına verdikleri kıymetin en önemli göstergelerinden birisi olan Umay simgesi Kültigin yazıtlarında yer almaktadır. “Babam kağan uçtuğunda küçük kardeşim Kül Tigin yedi yaşında kaldı... Umay gibi annem hatunun devletine Kül Tigin er adını aldı” (Ergin, 2022: 72), sözleriyle anılan Umay, Tonyukuk yazıtında Göktürkleri kurtaran ilahedir ve hükümdarın hanımı Umay’ı temsil eder. Kadınları ve çocukları koruyan bir ruhtur. Her şeye hayat veren güneş de Umay’la ilgilidir.

Kağan uçmağa varmıştır, devlet hatunudur. Bu ifade hatunun devlet yönetimindeki rolüne işaret etmektedir. Yazıtlarda Umay'ın adı, gök tanrıyla ve kutsal yer-su ile geçmektedir. “Tanrı, Umay, ilahe, mukaddes yer, su, üzerine çöküverdi herhalde” (Ergin, 2022: 72). Umay'ın kut verme özelliğine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Umay'a benzetilen hatunda koruyuculuk, kutsallık, üretkenlik gibi kutsî özelliklerin bulunduğu inanılmaktadır. Hatunun, kutunu Umay'dan almış olması, devlet idaresindeki konumunu biçimlendirmektedir.

Carpini 1246 yılında Hatunların da Hakanlar gibi törenlerle tahta oturtularak kut sahibi olması için Güyük'e, (Gök Han) yapılan töreni şöyle anlatmaktadır: “Yere keçeden bir örtü serdiler ve üzerine Göynük oturdu (...) bu sözlerden sonra devlet büyüklüğü karısını da keçenin üzerine ve onun yanına oturttular. Her ikisi de otururken keçeyi havaya kaldırarak yüksek sesle onları Moğolların hakan ve hatunu olarak ilan ettiler” (Carpini, 2000: 122-123). “Türkan ya da Bilge Hatun” olarak adlandırılan hakan eşleri devleti yönetme yetkisine de sahiptir. Kadının her zaman erkeğin yanında yer alarak ona ilham verdiği kabul edilmiştir. Battuta kadınların statüsünü şöyle anlatmaktadır:

Türk ve Tatar ulusları nezdinde kadınlar çok itibar görüyor. Onlar bir ferman yazdıklarında mutlaka “Hakanın ve hatunun emriyle! ifadesi ile başlar. Kadınların her biri bazı eyaletlerin idaresine ortaktır; büyük gelirlerin sahibidir. Onlar hükümdarla beraber sefere çıkar ancak ayrı bir karargâhta bekler (Battuta, 2019: 65).

Timur'u ziyaret eden İspanyol elçilik heyet başkanı Klaviyo, Timur'un eşi için “Türk cihangirinin muhteşem zevcesi” tabirini kullanmıştır. X. yüzyılda Türk ilerlerini gezen İbn-Fazlan, İtil (Kırım- Kazak) bölgesinde yaşayan İtil Türklerinin Bulgar Hanının sarayında gerçekleştirdiği töreni: “Halifeden getirdiğim mektubu, Han, Hatun ve maiyeti ayakta dinlediler (...). Halkın karşısında hükümdarın karısına hilat giydirdim. Hatun hükümdarın yanında oturuyordu. Bu onların âdetidir. Hatuna hilat giydirdince, kadınlar onun üzerine gümüş paralar saçtılar” şeklinde anlatmaktadır. Türklerde kadınların resmî törenlere katılması Araplarda olmayan bir gelenektir bundan dolayı Fazlan bunun özellikle Türklerin âdeti olduğunu söylemektedir (Fazlan, 2011: 49).

Hatun, hakanın solunda oturur, siyasi konuşmalarda, elçilerin kabulünde hazır bulunur ve savaş toplantılarına katılırdı. Orhun Yazıtlarında daima “devleti yaşatan Hakan ile devleti bilen Hatun” beraber zikredilmektedir (Gökalp, 2015: 323). Uygur hatunu, hükümdarlık rengi olan al elbise ve altından bir başlık giyip, törenle ile tahta çıkarılır ve böylece “kut” almış olurdu. İktidar sembolü olarak basılan sikkelerde hakan ile hatun tasvirleri birlikte yer alıyordu. Hatun kendine ait sikke bastırabiliyordu. Hatunların emrinde atlı kadın okçular da bulunabiliyordu. Kök-Türk devri bir duvar resminde tasvir edilen düğün ala-

yında, atlı genç kızlardan oluşan bir bölük bulunması bunun bir örneğini göstermektedir (Esin, 1991: 474).

MS. 981'de Çin İmparatoru'nun Güney Uygur hükümdarı Aslan Han'a gönderdiği elçinin kabulünde Hanın eşi ve çocukları da hazır bulunmuştur. Kadınlar; siyasi idari faaliyetlere katılıyor; elçileri, bilim adamlarını, yabancı heyetleri kabul ederek onlarla çeşitli konuları görüşüyor, tartışıyor ve hatta ziyafetler düzenliyordu. Bunlara örnek olarak Mete'nin Hatun'u Hun İmparatorluğu adına Çin ile ilk barış anlaşmasını imzalamıştır (Sevinç, 2007: 29). Türk-Moğol İmparatoru Cengiz Han'ın zamanında kadınlar, kurultay çalışmalarına katılır, alınacak siyasi ya da askeri kararlarda söz sahibi olurlardı. Grek Tarihçisi, Priskos, Atilla'ya giden Doğu Roma elçilerinin, Atilla'nın huzuruna çıkmadan Arıkan Hatun tarafından kabul edildiklerini, bu büyük Türk kadınının Doğu Roma elçilerine parlak ziyafetler verdiğini belirtmektedir (Yakubovski, 1976: 106).

Çin kaynaklarında VII. yüzyılda Uygurların reisi P'u-sa'nın annesi Wu-lo-hun hatunun, yönetimde etkin olduğu ifade edilmektedir: "P'u-sa'nın annesi Wu-lo-hun hatun, danışmanlık yapıyor, davalara bakıyor, kanunları ihlal edenleri şiddetli şekilde cezalandırıp, adaleti hakkıyla dağıtıyordu. Kabileye bir düzen gelmişti" (Chavannes, 2013: 132). Uygurlarda kadın, siyasi ve sosyal bakımdan oldukça önemli roller üstlenmişti. Ayrıca, Hatun Buhara adındaki bir kadın hükümdarın da on beş yıl tahtta kaldığı belirtilmektedir (Turan, 2021: 26).

Reşideddin'in *Oğuznâme*'sinde, Buğra Han'ın eşi Bayır Hatun'un adalet ve danışmanlık konularında etkin ve yetkin olduğu yazmaktadır: "Bayır Hatun gayet akıllı, bilgili ve iş bilir bir hatundu. Ülke işleri hakkında çoğu zaman hüküm verirdi" (Aça, 2007: 87). Saka/İskitlerin demir anlamına gelen kadın hükümdarı Tomris dünyanın bilinen ilk kadın hükümdarı olarak kabul edilmektedir. Tomris, MÖ. VI. yüzyılda yaşadığı sanılan, erkekler gibi kılıç kullanıp ok atan Saka kraliçesidir. Pers ve Medlerin en güçlü hükümdarı Ahameniş Kralı Kirus'u öldürüp oğlunun intikamını almıştır. Sabirlerin hükümdarı Balak 571'de vefat edince yerine hanımı Boğarık Hatun geçmiştir. Bizans kaynaklarına göre bu kadın, bir erkek kadar güçlü ve akıllı idi. Boğarık'ın yüz bin kişilik Sabir ordusunu kumanda ederek, Bizans İmparatoru I. Justinianos'u dize getirdiği ifade edilmektedir (Kafesoğlu, 2007: 159). Kazandığı askeri zafer, Boğarık'ın siyasi ve askeri anlamdaki başarısını da göstermektedir.

Ögeday Han'ın ölümünden sonra tahta geçen Naib Töregene Hatun ya da Turakine Hatun ve 1236-1240 arasında hüküm süren Delhi Sultanlığı'nın tek kadın hükümdarı Raziye Sultan, Türk kadın yöneticilere güzel bir örnektir. Ebul Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*'de, Oğuz ilinde yedi kızın uzun yıllar beylik yaptığını anlatır ve bu kızların isimlerini "Boyu Uzun Burla, Barçın, Salur, Şabatı Hatun, Künin Körkli, Kerçe Buladı, Kuğatlı Hanım" şeklinde sıralar.

Eröz, en pederşah karakterli Türk uruğu olan Kazak-Kırgızlarda bile kadın beylerin bulunduğunu, Abdulkadir İnan'ın kabile üyelerinin dâvalarını halleden Kazak-Kırgız kadınlarını (baybiçelerini) gördüğünü ifade etmektedir (Eröz ve Güler, 1998: 41). Göktürklerde, Uygurlarda, Sabirlerde Katunların devlet meclislerine katıldıkları ve oy sahibi oldukları bilinmektedir. Topa Kiao'nun ölümünden sonra dul karısı, Kraliçe Hu 515'ten 528'e kadar Tapo İmparatorluğunu yönetmiştir. 725'te, Çin'den gelen elçiyi karşılayan heyet arasında Bilge Kağan'ın hatunu Po-fu Katun da yer almıştır (Gömeç, 1997: 90). Nizamü'l-Mülk XI. yüzyılda kadının erkekle paylaştığı sosyal mevkiyi şöyle anlatır: "Acem hükümdarları devrinde kadınların siyasi bir etkisi olmazdı. Türkistan hakanları ve Türkmen padişahları devlet işlerinde hatunların fikirlerine kıymet verirlerdi (...) Kadınlar asker oluyorlar, babasız aileye reislik ediyorlardı" (Turan, 2021: 126). Hatunlar hakanla birlikte resmî törenlere katılıyor, elçileri karşılıyor ve gerektiğinde devleti temsil ediyorlardı. Bütün bu uygulamalar aile içinde ve sosyal hayatta saygın bir şekilde yer alan kadının siyasi hayatta da statüsünün yüksek olduğunu ve alınan kararlarda etkin bir şekilde yer aldığı gösteresidir.

TÜRK TÖRESİNDE KADIN HAKLARI VE SORUMLULUKLARI

Ön Türk toplumlarında haklar konusunda cinsiyet ayrımı bulunmadığından kadın, erkeklerin sahip olduğu haklara sahiptir. Ata binme, avlanma, dövüşme ve ayinler düzenleme konusunda özgürdür. Kadınların boyları üzerinde çok etkili oldukları ve hatta devlet içinde yüksek görevlere geldikleri dönemler de olmuştur (Roux, 2013: 138). Günümüzde hukukî anlamda gelişmiş olduğu kabul edilen ülkelerde kadınlara karşı uygulamalarda birçok ayrımcılığın yapıldığı kaydedilmektedir. Bu ayrımcılığın önlenmesi için ulusal hukuk düzenlemeleri ve uluslararası sözleşmeler yapılmaktadır. Birleşmiş Milletler, kadının statüsü ile ilgili komisyonlar kurmaktadır. Ancak yapılan bu hukukî sözleşmelerin yaptırım gücünün yaygınlaşması, uygulamaya geçirilmesi ve kabul görmesi tartışmalıdır. Türk milletinde kişilerin hakları ile sorumluluklarını belirleyen ve düzenleyen töreler, an'aneler ve âdetler uygulanmaktadır.

EVLİLİK KONUSUNDA HAKLAR

Kadına evlilik konusunda baskı ve zorlama yapılmaz, baba kızının rızası olmadan karar alamazdı. Türk ailesi hakkında araştırmalar yapan ilk batılı araştırmacı Grenard'ın tespitlerine göre; Türk kızı hayat arkadaşını seçmekte serbesttir (Fındı-

koğlu, 1991; 27). *Divan-ı Lüğati't-Türk*'te de eş seçme geleneği ile gençlerin eşlerini seçmedeki özgürlüğü anlatılmaktadır (Köymen,1975: 19). Cengiz'in kanunu olan Uluğ Yasa'da aile hukukuyla ilgili kurallar bulunmaktadır. Örneğin bir kadın dengi olmayan bir erkekle evlenemezdi. Fakat bir kızı dengi olan bir erkek istediği zaman babası ve anası vermemezlik edemezdi (Gökalp, 2015: 301). Kadın, evleneceği erkeğin güçte, kuvvette, cesaretle, azimde kendine denk olanını aramıştır. Yeri geldiğinde düelloya dahi tutuşmuştur. Ayrıca Kaşgarlı'ya göre bazı Türk çevrelerinde evlenebilmek için damadın müstakbel gelini, at koşturmakta, ok atmakta ve güreşte yenmesi gerekiyordu (Türkdoğan, 1992: 44). Evlenecek erkek de kendine denk kız arardı. Bu kaçınılmaz bir töreydi. Dede Korkut hikâyelerinde Beyrek'in nişanlısı Banu Çiçek'le güreşmesi gerekiyordu. Kanlı Koca'nın oğlu Kan Turalı'nın eş olarak seçeceği kadında aradığı özellikler arasında yiğitlik, ataklık ve cesaret yer almaktadır: "Baba, ben yerimden doğrulmadan o kalkmış, ayağa dikilmış olmalı, ben karakoç atıma binmeden o binmiş olmalı; ben kanlı kâfir eline varmadan o varmış, bana baş getirmiş olmalı" demektedir. Kanlı Koca'nın buna cevabı da ilginçtir: "Oğul, sen kız istemezmişsin, bir cılasın bahadır istermişsin" (Ergin, 2017: 133). *Kanlı Mağara Efsanesinde Bey*, oğlunu evlendirmek istediği zaman şunları söyler: "Evlenmekse muradın töreme uygun, gözü gözüme, yüzü yüzüme, aşı aşıma benzeyen birini bulup isteyeyim" (Kabaklı Çimen, 2008:126). Toplum, evlilikteki denkliği görünce sevinir ve şölenler verir.

Kız isteme, söz kesme, nişan, nikâh, gelin alma, gelin indirme, düğün, gerdek, sağdıçlık gibi evlenme tören ve gelenekleri töre tarafından belirlenmişti. Evlenecek erkek kız istemek için kız evine dünürcü göndermektedir. Kız ile erkek önceden anlaşmış olsalar bile, evlenme anlaşması için kız ve oğlan aileleri aracılının yardımını isterler. "Türk geleneğinde 'aracı' ... evlenme 'akid' ve anlaşmasını hazırlayan veya yapan kimselerdi" (Güler, 1977: 66). Görücü usulünün yanı sıra iki bireyin önceden tanışarak birlikte aldıkları evlilik kararını her iki kişinin ailesine açıklaması ve ailelerin onayı için de aracılının olması gerektiği belirtilmektedir. Evlenme anlaşmaları için herkesin özellikle büyüklerin bir araya gelmiş olması gerekirdi. Toplantıda saygılı ve tecrübeli kişiler, aksakallılar veya Anadolu'da dendiği gibi "köyün usulları" da bulunurdu. Görücüler evlenmenin değerini ifade eden şu sözleri kullanırlardı: "Biz buraya hiçbir zaman sönmeyecek olan bir ateşi yakmaya, bir ocak kurmaya geldik, siz buna muvafakat eder misiniz?" Kız evlenmeyi kabul ettiğini bir rızalık sembolü ile göstermektedir ki bu bütün Türk illerinde mendildir. Ancak bundan sonra söz kesme töreni yapılmaktadır. Bu durum ailede babanın sonsuz bir velayet hakkı olmadığını göstermesi bakımından önemlidir. Töre gereği söz kesme antlaşması at üzerinde yapılmaktaydı. Göktürkler anlaşmalarını, elçi kabullerini ve diğer resmî törenlerini hep at üzerinde yapmışlardır. Atilla Hunlarında kurultaylar at üzerinde toplanmış, cezalar at üzerinde karara bağlanmıştır"

(Roux, 1990: 715). Bu uygulama evliliğin aynı ölçüde değerli olduğunu göstermektedir.

Evlenecek erkeğin gelinin ailesine kalın adı verilen genelde at veya koyunlardan oluşan bir miktar mal vermesi evlenmenin şartları arasındadır. Başlık parası olarak bildiğimiz anlayıştan farklı olan kalın “daha çok babası sağ iken oğulların evlenebilmeleri için verdiği paydır” (Güler, 1977: 66). Kalın uygulaması ekonomik anlamda değer ifade eden, evlenen kadın açısından bir güvenlik ve ailenin bölünmezliğini sağlamada önemli bir işlevi yerine getiren sosyal bir uygulamadır. Bu uygulamalardaki temel amaç kadın veya erkeğin hakkının korunmasıdır. Dede Korkut’ta Bay Biçen, kızını nişanlarken “siz şahit olun” diyerek töre gereği evliliğe meşruiyet kazandırıyordu (Ögel, 2001: 255). Erkek evlenirken babasının mallarından kendisine düşen payı alırken, gelin de kendisine verilen hediyelerden oluşan “yumuş” adı verilen çeyizini getirirdi. Yeni evliler kendileri için kurulan ak çadırın ortak sahipleri olurken çocukları üzerinde ise eşit velilik hakları bulunmaktaydı.

Doğu Türkistan Türklerinin aile hayatı hakkında çalışmalar yapan Grenard erkeklerin tek kadınla evlendiğini belirtmektedir. İkinci kadınla evlilik ancak ilk kadının iznine bağlı olduğundan pek gerçekleşmez sadece zengin tüccarlar arasında görülebilirdi (Eröz ve Güler, 1998: 63). Gaston Richard da Türkmenlerin büyük çoğunluğunda yalnız bir kadınla evliliğin hâkim olduğuna işaret eder. Göktürkler, Kazaklar hatta Çin Türkistan’ında da çok eşle evlenme örneğine rastlanmaz. Rasyoniy’e göre ikinci kadın için eski Türkçede bir kelimeye rastlanmaması Türklerin tek kadınla evlendiklerinin ispatı olarak görülebilir (Rasyoniy, 2007: 118).

BOŞANMA HAKKI

Aile toplumu ayakta tutan en güçlü kurum olduğundan boşanmaya pek hoş bakılmamış ancak aile birliğinin devam edemediği durumlarda onaylanmıştır. Boşanma ailenin ortak malından ayrılma olduğu için kalının iadesinde kusur sorumluluğu esas kabul edilmiştir. Kadın geçerli sebep olmadan koca evini terk ederse aldığı kalını geri vermek zorundaydı. Erkeğin kadına kötü davranması, zina yapması veya cinsel iktidarsızlık gibi sebeplerle kadın, kocasını boşayabilmekteydi. Kadın memnun olmadığı kocasından ayrılmayı istemesine rağmen kocasının bu duruma rıza göstermemesi hâlinde ya birtakım haklarından vazgeçmekte ya da para vermek suretiyle onu razı etmektedir. Buradan bir tarafın rızası olmadan tek taraflı olarak boşanma talep eden kişinin evliliğin maddi hasarını karşılamak zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Böyle bir maddi hasarı dahi göze alan kadının memnun olmadığı kocasından ayrılmak için fedakârlıklara katlandığı da görülmektedir.

Kaşgarlı Mahmud, alın ve bazı haklarından vazgeçerek kocasını boşayan kadın hakkında “urağut başın yoldı” yani “kadın başını kurtardı” şeklindeki ifadeler yer vermektedir (Kaşgarlı Mahmud, 1999: 64). Kadının boşanma talep etmesi için gerekli sebeplere; kocasının kendisine fena muamele etmesi, kocasının başka bir kadınla gayri meşru münasebette bulunması, kudretsizlik gibi örnekler verilmektedir (Arsal, 2014: 92).

Kaşgarlı kadının boşanmasının kötü bir kocaya sahip olmasından daha iyi olduğuna dair bir atasözü vermektedir: “Kötü dilli kocadan yalnız dul daha iyidir.” Erkeğin karısını boşaması içinse belli bir şarta gerek yoktur. Boşanmalarda erkeğin kusurlu olması durumunda kalın iade edilmez ve kadın getirdiği çeyizini alarak baba evine dönerdi. Kadının kusurlu olduğu zamanlarda ailesi kalını iade etmek zorunda kalır ve çeyiz de koca da bırakılırdı. İki tarafında kusurlu olmadığı durumlarda kadının ailesi kalını iade eder, koca da çeyizi geri verirdi.

Cengiz yasasında boşanmada üstünlük hakkı kadına verilmişti. Kadın, erkek gibi boşanma hakkına sahipti. Karısını boşayan erkeğe ölüme kadar gidebilen cezalar verilirdi. Yakutlarda çok kadınla evlenme vardı ancak kadına kötü davrandığı veya erkeğin başka bir kadınla gayri meşru durumu tespit edilirse kadın kocasını boşayabilirdi. Aynı durum erkek için de söz konusuydu. Kadın suçlu ise kalını iade ederdi ve getirdiği çeyizi de erkeğe bırakmak zorundaydı. Erkek suçlu ise kalını alamayacağı gibi çeyizi de iade ederdi (Arsal, 2014: 93).

Boşanma hakkı Hun, Göktürk ve Uygur toplumlarında hem erkeğe hem de kadına tanınmış bir haktı. Erkek, herhangi bir suç veya kusur yokken karısını boşarsa ya da evden kovarsa verdiği kalını geri alamazdı. Ancak kadını gayri meşru bir ilişki sebebiyle boşamışsa kız tarafı hem kalını iade eder hem de kadını cezalandırır. Kadın da sebepsiz yere baba evine dönme hakkına sahip değildi, kocasının kusurlu veya suçlu olması gerekmektedir (Arsal, 2014: 337). Kalının varlığı; evliliğin daha sağlam zemine oturtulması, keyfi boşanmaların önüne geçilmesi gibi amaçlara hizmet etmektedir. Koca büyük bir maddi zarara uğrayacağı için, boşanmayı istemezdi. Aile üyeleri de kalın yanacağı için boşanmaya karşı çıkardı. Bu sebeple boşanmaya pek sık rastlanmazdı. Bu noktada kalın evliliğin sigortası olarak görülebilir.

Göçebe Yörükler de kadınlara boşanma hakkı tanımıştır. Genç kızların çeyizinde boşanma kararını sembolize eden ve erkeklerin korkulu rüyası olan mor cepken bulunmaktadır. Kadın, kocası tarafından ihanete uğradığında ya da mağdur edildiğinde çeyizinde bulunan mor cepkeni giyerek herkesin görebileceği bir yere otururdu. Bu “ben eşimi boşadım” anlamına geliyordu. Kadının boşadığı kocası evinden dışarı çıkamaz, kahveye gidemez, kimse yüzüne bakmaz hâle geliyordu. Karısını razı edip mor cepkeni çıkartamazsa bir ömür dul kalmak durumunda kalıyordu. Çünkü böyle bir adama kimse dul-şası kızını bile vermek istemediğinden Körocağ olarak kalmak durumundaydı (Şahin, 2016).

Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir* adlı eserinde kadınların erkekleri boşadıklarını net bir şekilde anlatmaktadır. Tacirli Aşireti'nde bir kadın kocasına: “Ben ondan hoşlanmıyorum” dediğinde koca boş olurmuş. Koca da aşirete durumu duyurur ve kendisini beğenen kadın var mı diye ilana çıkarmış. Kendisini beğenen karı var mı? Sual ettirmiş. Bu arada bir karı çıkıp ben onu beğenirim derse evlenirlermiş” (Ahmet Cevdet Paşa, 1986: 163-164). Törede boşanma her iki taraf için de bir hak olarak kabul edilmiştir. Birçok konuda olduğu gibi kadın boşanma konusunda da erkek ile yakın şartlara sahip olmuştur.

MÜLK EDİNME, VÂRİSLİK VE MİRAS HAKKI

Töreye göre kadının mülk edinme, vârislik ve miras hakkı bulunmaktadır. Kadının evlenirken baba evinden getirmiş olduğu çeyiz üzerinde kocanın hiçbir tasarruf hakkı bulunmazken aile içinde kendine ait mal mülk sahibi olabilirdi (Donuk, 1982: 165). Aile dışında da taşınır ve taşınmaz malları bulunmaktaydı. Ön Türklerde devlet yöneticilerinin sahip olduğu “kut” yani egemenlik kudretine sahip olabilmek için buna layık olmak gerekiyordu. Hakanın bütün çocuklarının cinsiyet fark etmeksizin kut hakkı bulunmaktadır. Hakan eşleri hatunların da kendilerine ait sarayları, köşkleri, hizmetlileri ve malları vardı.

Grenard, Türk töresinde mal ayrılığı rejiminin bulunduğunu ifade etmiştir (Erkul, 2002: 160). Evli kadın ve erkek kendi malları üzerinde istekleri doğrultusunda tasarrufta bulunabilirdi. Ancak ev ve aileye ait maddi varlıklarda (ev eşyası vb.) karı koca ortak hak ve söz sahibidir. Yani mal ayrılığı rejiminin kapsadığı mallar, evlilik öncesinde tarafların kendisine ait olan mallardır.

Töreye göre bütün çocukların ana ve babalarının mirasında payları bulunmaktadır. Kadın aile büyükleri veya eşi vefat ettikten sonra vâris olarak görülmüş ve mirastan hak ettiği payı almıştır. Kadın vefat eden kocasının malının dörtte birini veya beşte birini miras olarak alma hakkına sahiptir. Bununla birlikte kadın, miras paylaşılmadan önce evlenirken getirdiği çeyiz kocasının verdiği kalından fazla ise aradaki farkı alma hakkına da sahiptir. Baba hayatta iken hakkını alarak baba ocağından ayrılan oğullar mirastan pay alamazlardı. Aynı şekilde evli kızlar da evlenirken çeyiz aldıklarından mirastan pay alamazlardı. Ancak erkek vâris yoksa miras hakkına sahip olurlardı. Evlenmemiş kızlar babalarının mirası üzerinde onda bir oranında hak sahibidir. En küçük oğul ocağın dumanı sönmesin diye baba yurdunda kalır ve baba malının vârisi olarak annesine ve evlenmemiş kardeşlerine bakma, ihtiyaçlarını karşılama ve onları evlendirme sorumluluğunu üzerine alır. Töreye göre miras ve vârislik konusunda kadın ve erkek arasında çok büyük bir fark bulunmamakta her bireyin haklardan eşit olarak faydalanması sağlanmaktadır.

KADINA KARŞI SUÇLAR

Türk töresinde devletin ve ordunun temeli ailedir. İyi soylu kişiler evlenerek nesilleri dolayısıyla toplumu devam ettirmek mecburiyetindedir. Bu sebeple törede aileyi ve kadını korumak üzere şiddetli cezalar bulunmaktadır. Göktürk törelerinde zina yapan evlilerin cezası idamdır. Adam öldürenlere, bağlı atı çalanlara, vatana ihanet edenlere ve ordudan kaçanlara da aynı ceza verilmektedir. Genç kızları aldatanlar yüklü bir mal ile tazminat ödemek zorunda bırakıldıktan sonra o kızla mutlaka evlenmesi gerekirdi. Ceza işlemleri herkese hiçbir fark gözetmeksizin aynen uygulanırdı (Taşağıl, 2015: 184; Rasonyi, 2007: 180).

Türk toplumunda en büyük ahlaksızlıklardan biri olarak görülen zina, Türk töresine göre ağır suçlardan sayılmış ve cezası da genellikle ölüm olmuştur. Türk milleti aileyi kutsal ve toplumun temeli olarak kabul ettiği için onun korunması amacıyla uygulanan cezaların oldukça sert olduğu görülmektedir. Ancak suçluyu cezalandırma hakkı fertlere değil devlete aittir. Ziya Gökalp, Mahmut Esat Efendi'nin, *Tarih-i İlm-i Hukuk* isimli eserine dayanarak Türklerde çok eski zamanlardan beri ceza hakkının devlete ait olduğunu ifade etmektedir. Ferdin hayatını, malını, namusunu muhafaza etmek devletin asli görevidir.”

Tabgaçlar, 339'de ilk yasalarını çıkarmışlardır. Bu yasaya göre gayrimeşru ilişki kuran kadın ve erkek idam cezasına çarptırılacaktır (Balcı, 2018: 71). Köktürk töreleri cezayı “tecavüzün evli bir kadına mı? yoksa bekâr bir kıza mı” yapıldığına göre belirlemişti. Eğer evli bir kadın tecavüze uğramışsa, müteceviz hadım edilir, sonra da kılıçla belinden ikiye ayrılırdı. Tecavüze uğrayan eğer bekâr bir kız ise, müteceviz büyük bir fidye cezasına çarptırıldığı gibi, o kızla evlenmek zorunda bırakılırdı. Aksi hâlde ölüm cezasına çarptırılırdı (Deguignes, 1976: 667; Arsal, 2014: 158; Taşağıl, 2012: 98).

Cengiz Han yasasında ırza tecavüz edenlerin öldürüleceği açıkça ifade edilmektedir. Karluk Türkleri ise zina yapanları yakarak cezalandırırdı. Rubrouck, Cengiz Han döneminde kendinin olmayan bir kadınla yaşayan bir erkeğe ölüm cezası verildiğini belirtmektedir (Roux, 1990: 721). Benzer şekilde zina yapan kadın veya erkeği, fuhuş yapan bekâr kadını ve fuhuş yaptığı adamı, töre ve yasalarına göre öldürürler (Carpini, 2000: 49).

Fazlan Peçenekler, Başkurtlar, Hazarlar ve Proto Bulgarlarda zinanın büyük bir suç olarak kabul edildiğini ve ağır cezaya çarptırıldığını söylemektedir.

Kadınlar ve erkekler birbirlerinden kaçmazlar. Bununla beraber herhangi bir şekilde zina etmezler. Zina onlara göre en büyük suçlardandır. İçlerinden biri zina ederse kim olursa olsun dört kazık çakıp zina edenin el ve ayaklarını bunlara bağlarlar. Sonra onu, boynundan uyluklarına kadar balta ile yararak iki parçaya ayırırlar. Kadına da aynı cezayı tatbik ederler. Kadın ve erkeği ikiye

ayırdıktan sonra vücutlarının parçalarından her birini bir ağaca asarlar (İbn Fazlan 1995: 61).

Çünkü aldatan kadın çifti ayırmakta, tek olmak üzere oluşturulanı ikiye bölmektir. Yahut büyüklerin kanı akıtılmaması gerektiğinden bir yay ipi ile boğulmaktadır. Çin belgeleri de Tu-küeler de bir kadının namusunu lekeleyenlerin önce hadım edildiğini ve sonra iki parçaya bölündüğünü nakletmektedir.

İnsanları baştan çıkararak, parçalara ayrılır ve belinden ikiye bölünür. Adam yaralayanlar kadınla veya kadınsız karşılığını öder. Yani evli kadınlara zarar verenler bunu varlıklarıyla öderken, at çalanlar on misli ceza ödemek zorunda kalırlardı (Taşağıl, 2012: 98). *Kadınları çapkınlık yapma yoluyla aldatanlar ağır şekilde mal mülk ödemekle cezalandırılır ve o kadınla evlenme mecburiyetinde bırakılırdı* (Taşağıl, 2012: 112).

Roux'a göre: "Genç kadın kutsal sayılırdı onları koruyan ve onların özgürlüğünü sağlayan töreler vardı. Hiong-nou döneminden beri bir bakire ile olan ilişki ağır para cezası ve onun namusunu lekeleyen kimse ile evlenme mecburiyeti getirmektedir" (189). Roux evlilik dışı ilişkilerde kadın ve erkeğin aynı şekilde cezalandırıldığını hayretle anlatmaktadır. "Gerçekte bizim için çok şaşırtıcı olan durum, bu ayrı cinslerin eşitlik kavramının ender ve dikkate değer bir tanıklığıdır. Bu ceza kadına olduğu kadar erkeğe de verilmektedir". Plano Carpini de meşru olmayan ilişkilerde suçüstü yakalanan kadınların ve erkeklerin cezalandırıldığını belirtmektedir" (Roux, 1990: 702).

İbn-Battuta, Mervezi XII. asrın ilk çeyreğinde, Ebu Dülef ise X. asrın ilk çeyreğinde buna benzer bilgiler vermektedir. Radloff da çeşitli Türk uruğları için aynı ifadeleri kullandıktan sonra, Altaylılarla ilgili olarak şu bilgileri verir: "Altaylılar da evlilik ve aile hayatı çok mükemmeldir. Evlilik sadakatine aykırı hareketler son derece enderdir ve ağır bir şekilde cezalandırılır" (Eröz-Güler, 1998: 33-34). Ebu Dülef, Göktürklerin zina eden kadın ve erkeği yaktıklarını belirtmektedir (Şeşen, 211: 95). Uygurlar, diğer Türk toplumlarına göre zinaya daha hafif bir ceza vermişlerdir. Zina edeni dövdükten sonra, mağdur olan eşe belirli bir miktar mal vermek zorunda bırakmışlardır. Gerdizi'nin anlattıklarına göre: Dokuz-Oğuzlarda, bakire ile zina yapan erkeğe üç yüz sopa vurularak, bir kısrak, gümüş bir kadeh ve elli deve ile ceza verilirdi. Bir erkek evli bir kadınla zina yaparsa, her ikisi de hükümdarın kapısına getirilir, hükümdarın emri üzerine her ikisine de üç yüz sopa vurulurdu. Adama yeni keçeden bir harkâh yaptırıp kadının kocasına verirlerdi. Sonra, zina yapan kadını zina yapan adama verirlerdi. Eğer zina eden adamın imkânı varsa, zina yaptığı kadının kocasına bir kadın bulup mihri de vermesini şart koşarlardı. Zina yapan adam fakirse üç yüz sopa attıktan sonra onu serbest bırakırlardı (Şeşen, 2001: 80).

Türklerde zinanın asla kabul edilemez bir suç görülmesi, zina edenlere en ağır cezaların uygulanması aile yapısının sağlamlığını, devamlılığını ve bölünmezliğini korumak için gerçekleştirilmiş uygulamalar olarak kabul edilmektedir. Çünkü aile yapısının sağlamlığı ailelerden meydana gelen toplumun sağlamlığını sağlayacaktır.

Kadınların hakları töreler ile korunmaktadır. Ancak iffetsizlik büyük bir suç olarak kabul gördüğünden suçlu kadın ve erkek aynı cezaya çarptırılmaktadır. Her iki cinse de ceza verilmesini Türk töresindeki kadın erkek eşitliğinin bir göstergesi olarak kabul edebiliriz. Türk töresi kadının toplum içindeki aktif yaşantısını destekler niteliktedir. Kadınların sosyal hayatlarında rahat etmeleri ve kendilerini güvende hissetmeleri için cezaların caydırıcı olduğu görülmektedir. Toplumda bu tür cezaların var olması evlilik dışı ilişkileri kısıtlamanın yanında kadınlara davranış hürriyeti getirdiğini de söyleyebiliriz.

SONUÇ

Bu araştırmadaki amaç kadının kız evlat, anne ve ak pürçekli kadın olarak haklarını, sorumluluklarını, statü ve rollerini Türk töresi kapsamında incelemektir. Araştırma Türk mitolojisi, destanları ve yazılı kaynaklar çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Araştırma sonucunda elde ettiğimiz bulguları değerlendirdiğimizde; Türk kadının bozkır coğrafyasının hayat şartları ile bağlantılı olarak yaşadığı dönemin genel anlayışının aksine temel ve gelişmiş haklara sahip olarak hayatını devam ettirdiği görülmektedir. Aynı zamanda kadına mitolojide kâinatın yaratılışında rol sahibi olarak kutsallık da atfedilmektedir. Destanlarda kız evlat kötü bir durum olarak görülmemiş aksine kız evlat sahibi olmak için dua istenmiştir. Aynı şekilde kadın toplumda ve aile içinde değerli görülmüş ve saygın bir yere sahip olmuştur. Sosyal, siyasi, dinî hayat içerisinde ve gerektiğinde savaş meydanları dâhil hayatın her alanında aktif olarak yer almıştır. Hayat döngüsünün her evresinde toplumsal hayatın her alanında kıymetli bir yere sahip olmuş yaşlandığında da saygı görmüştür. Türk töresi kadına erkeğin gerisinde değil, tam tersine erkeğin yanında ve onun tamamlayıcısı olarak statü ve haklar vermiştir. Bu hakları evlenirken eşini seçme, babasının ve eşinin mirasından pay alma hakkı, şahsi mülkiyet hakkı, boşanma hakkı, evlat edinme hakkı olarak sayabiliriz. Kadın malını veya miras olarak kalan malını kiraya verebilir, satabilir, istediğine bağışlayabilirdi. Bununla birlikte hukukî olarak kadını koruyucu önlemler alırken cezalandırmada da kadın ve erkek arasında bir ayrım yapılmamıştır. Örneğin zina yapan kadın ve erkeğe verilen ceza aynı olmuştur. Türk töresi, günümüzdeki medeni kanunun kadına ve erkeğe tanıdığı boşanma hakkını asırlar öncesinden hem erkeğe hem de kadına vermiştir.

Dolayısıyla Türk töresi kadınların özel hukuk haklarına saygıyı esas alırken üst düzeyde siyasi görevlerde ve savaş içinde yer almalarından dolayı kamu hukuku içerisinde de haklarını korumuştur. Devlet yönetiminde hakanla eşit haklara sahip olan hatunların, savaş meclislerinde, elçilerin kabulünde, ferman ve emirnamelerde yer aldıklarını görmekteyiz. Eşleri öldüğünde ya da sefere çıktığında devlet yönetimi hatundadır. Günümüzde kadın hakları, kadın özgürlüğü ve kadına karşı şiddet konuları ulusal ve uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde tartışılmaktadır. Ayrıca kadının sosyal, ekonomik ve siyasi hayata katılımları konusunda birçok problem yaşanmakta ve çözüm yolları aranmaktadır. Oysa gördüğümüz üzere Türk töresi binlerce yıl önce kadına özel hukuk ve kamu hukuku çerçevesinde zamanın şartlarına göre hak ve sorumluluklar vermiştir. Kadın bu haklar ve sorumluluklar ile toplumun her alanında saygı görerek yer almıştır. Günümüzde kadınla ilgili hukuki kuralların kabulünde ve uygulanmasında toplumun ortak bir tutum sergilemediği ifade edilmektedir. Oysa töre, toplumda herkesin bildiği ve hakan dâhil herkesin uymak zorunda olduğu kurallar olarak etkisini sürdürmüştür.

KAYNAKÇA

- Aça, M. (2007). "Reşideddin Oğuznamesi'nde Kadın", *Milli Folklor*, 19 (76),76-92.
- Ahmet Cevdet Paşa (1986). *Tezâkir 21-39*, (Haz: Baysun Cavid), 2. Bsk, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ahmetbeyoğlu, A. (2014). *Sorularla Eski Türk Tarihi*, İstanbul: Yeditepe.
- Akyılmaz, G. (2000). *İslam ve Osmanlı Hukukunda Kadının Statüsü*. Konya: Göksu Ofset Matbaa.
- Alyılmaz, S., ve Ayılmaz, C. (2014). *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3(4), 1-33.
- Arat, R. R. (1964). Eski Türk Hukuk Vesikaları, *T.K. Araştırmaları Dergisi*, 1,1-40.
- Arsal, S. M. (2014). *Türk Tarihi ve Hukuk*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Aydın, E. (2015). *Yenisey Yazıtları*, Konya: Kömen Yayınları.
- Banarlı, N. S. (1971). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Başar, S. (2019). *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, İstanbul: Post Yayınevi.
- Baştav, Ş. (2005). *Makaleler*, (Haz: E. Semih Yalçın), Ankara: Berikan Yayınevi.
- Baykara, T. (2001), *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Ankara: AKM Başkanlığı.
- Carpini, P.J. D. (2000). *Moğol Tarihi ve Seyahatname*, (Çev: Ergin Ayan), Trabzon: Derya Kitapevi.
- Chavannes, E. (2013). *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, 2. Baskı, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Deguignes, J. (1976). *Büyük Türk Tarihi*, (Çev. Selahattin Alpay), İstanbul: Türk Kültür Yayınevi.
- Donuk, A. (1982). *Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi. 33, 147-168.
- Durmuş, İ. (2012). *İskitler*. 4. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Düzgün, D. (2007). Divanü Lügati't-Türk'te Sosyal Normları Karşılayan Kavramlar, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 35, 201-215.
- Ercilasun, A. B ve Z. Akkoyunlu (2014). *Kâşgarlı Mahmud: Divânu Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (2017). *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ergin, M. (2022). *Orhun Abideleri*, 52. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Erkul, A. (2002). "Eski Türklerde Evlenme Gelenekleri", Hasan Celal Güzel Kemal Çiçek-Salim Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi*, C 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Eröz M., ve Güler, A. (1998). *Türk Ailesi*. Ed: Alev Kâhya Birgül, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Erten, E. (2016). Antik Yazarlarda Bir İskit Kraliçesi: Tomyris. *Mediterranean Journal of Humanities*, VI (2), 237-263.
- Esin, E. (1978). *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.

- Esin, E. (1991). Katun, *Erdem*, 7 (20), 471-482.
- Genç, R. (1997). *Kaşgarlı Mahmut'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Gökalp, Z. (1977). *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Kadro Yayınları.
- Gökalp, Z. (2015). *Türk Medeniyeti Tarihi*, (Haz: Ali Duymaz), İstanbul: Ötügen Yayınları, İstanbul.
- Gökalp, Z. (1976). *Türk Töresi*, (Haz: Hikmet Dizdaroğlu), İstanbul: Devlet Kitapları.
- Gömeç, S. (1997). Kağan ve Katun, Ankara: *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*.
- Gumilev, L. N. (2003). *Eski Türkler*, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gültepe, N. (2013). *Türk Kadın Tarihine Giriş*. 2. Baskı, Ankara: Ötügen Yayınları.
- Güngör, E. (2021). *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, İstanbul: Yer-Su Yayınları.
- Hassan Ü. (2015). *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*. 5. Baskı, Ankara: Doğu Batı
- İbn Battuta (2019). *İbn Battuta Seyahatnamesi*, (Haz: Mümin Çevik). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- İbn Fazlan. (2011). *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, (Çev: Ramazan Şeşen) 2. Baskı, İstanbul: Bedir Yayıncılık.
- İnan, Afet A. (1968) *Tarih Boyunca Türk Kadının Hak ve Görevleri*, İstanbul.
- İnan. A. (1942). Moğolların Gizli Tarihi, *Belleten*, 6 (21-22), 121-126.
- İnan, A. (1998). *Makaleler ve İncelemeler I*. 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İnan A. (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kabaklı Çimen, L. (2008). *Türk Töresinde Kadın ve Aile*. İstanbul: IQ Kültür ve Sanat Yayıncılık.
- Kafesoğlu, İ. (2022). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötügen Yayınları.
- Kaplan, M. (1951). Dede Korkut Kitabında Kadın, *Türkiyat Mecmuası*, (IX), 99-112.
- Kırilen, G. (2017). *Tuyü Hunlar ve Tabgaçlar*, İstanbul: Gece Kitaplığı.
- Mahmut Kaşgarlı (1986). *Divan-ü Lügat-it-Türk Tercümesi (Cilt I)*. (Çev. Besim Atalay). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mahmut, Kaşgarlı Mahmut. (1992). *Divan-ü Lügat-it Türk Tercümesi IV*, 3. Baskı, (Çev. Besim Atalay), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Marco Polo. (2019). *Seyahatname* (Çev: Leyla Tonguç Basmacı), 2. Baskı, İstanbul: Alfa Yayınları
- Orkun, H. N. (1987). *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını.
- Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (2001). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 4. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- P'yankov, I. V. (2002). Sakalar, *Türkler Ansiklopedisi C. 1*, Ankara: Yeni Türkiye.
- Radloff, W. (1994). *Sibirya'dan, C. I-IV*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Rasonyi, L. (2007). *Tarihte Türklük*, İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Ricoldus De Monte Crucis. (2018). *Doğu Seyahatnamesi*, (Çev. Ahmet Deniz Altunbaş), İstanbul: Kronik.
- Roux J. P. (1989). Ortaçağ Türk Kadını I, (Çev. Gönül Yılmaz), *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, 6 (18), 199-226.
- Roux J. P. (1990). Ortaçağ Türk Kadını II, (Çev. Gönül Yılmaz), *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, 6 (18), 693-724.

- Roux, J. P. (2013). *Türklerin Tarihi*. 10. Baskı. İstanbul: Kabalıcı.
- Rubruk, Wilhelm Von. (2001). *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, (Çev. Ergin Ayan), İstanbul.
- Sevinç, N. (2007). *Türklerde Kadın ve Aile*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- Şahin, O. (2016). *Mor Cepken*, İstanbul: Can Yayınları.
- Şeşen, R. (2001). *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Taşşğıl, A. (2012). *Göktürkler I-II-III*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Taşşğıl, A. (2015). *Kök Tengri'nin Çocukları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım.
- Turan, O. (2021). *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Türkdoğan, O. (1992). *Türk Ailesinin Genel Yapısı, Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Türkmen, M & Alimov, U. (2019). Devinimsel Yönleriyle: Orta Asya Türklerinde Cambı Atış. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12 (66): 1391-1398.
- Useev, N. (2012). Köktürk Harfli Yenisey Yazıtlarındaki kadını bildiren kelimelerin anlamına göre eski Türklerde kadın imajı, *Dil Araştırmaları*, 11, 57-66.
- Uydu, M. (1995) *Türk-İslam Bütünleşmesi*. İstanbul: Hamle Basın-Yayıncılık.
- Üçok, B. (1981). *İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ülken, H. Z. (1969). *Sosyoloji Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Yayınları.
- Yakubovskiy, A. Y. (1976). *Altın Ordu ve Çöküşü* (Çev. Hasan Eren), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yıldız, N. (2017). *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yılmaz, A. (2004). Türk Kültüründe Kadın. *Millî Folklor*, 16(61): 111-123.
- Zeren, E. M. (2015). Maniheizm ve Budizm'in Uygurlar'ın Kültür Hayatına Etkileri, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.